IRBK-0100039

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय निबंध

दा क्र ३९

IRBK-0100039

IRBK-0100039

डे. व्ह. ट्रा. सोसायटी पुणें व श्रीमंत सयाजीराव महाराज बडोदें यांनीं बक्षिसें दिलेला व वऱ्हाड, नागपूर, बडोदें इ० शाळाखात्यांतून बक्षिसाकरितां मंजूर झालेला निबंध,

वाचन.

These polished arts have humanised mankind
Softened the rude and calmed the boisterous mind.

Addison.

यादव शंकर वावीकर.

यांनीं

अनेक ग्रंथांच्या आधारें लिहिला.

द्वितीयावृत्ति.

(सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यानें आपणाकडे ठेविले आहेत.)

२८
सन १९०७

किंमत ५ आणे.

IRBK-0100039
IRBK-0100039

अभिप्राय.

* * पुस्तकाची भाषा शुद्ध व विचार गंभीर आहेत. सध्यांच्या काळीं वाचनाचा प्रसार फार होत आहे, अशा स्थितींत हें पुस्तक एक वेळ समग्र वाचणारांस ज्ञानप्राप्तीच्या कामीं याचा फार उपयोग होणार आहे. * * 'समर्थ'

** सारांश, प्रस्तुतचा निबंध हा महत्वाचा असून रा. वावीकर यांनीं तो चांगला वठविला आहे, ह्मणून प्रत्येकानें तो वाचून पहावा व विद्यार्थ्यांच्या हातीं तो अवश्य द्यावा, अशी आह्मी शिफारस करतों. * * 'सयाजीविजय'

* * विषय १० आहेत. चांगलें आहे. विद्यार्थ्यांनीं अवश्य वाचावें. * * 'बालबोध'

* * यांत वाचन कसें असावें याबद्दल फारच उत्तम सूचना देऊन शेवटीं एकंदर महाराष्ट्र वाङ्मयाचें थोडक्यांत निरीक्षण केलेलें आहे. हा निबंध प्रत्येक स्त्रीपुरुषानें वाचून मनन करण्यासारखा आहे. * * 'सुधारक'

** रा. वावीकर यांनीं बरेच श्रम करून अनेक ग्रंथांच्या आधारें हा निबंध लिहिला असून तो वाचनीय आहे. × × सर्वत्र सुबोध विवेचन व सरळ भाषा आढळून येते. * * 'सुबोधपत्रिका'

* * यांत वाचन या विषयाचा सर्व दृष्टींनीं सुंदर विचार केला आहे. आणि अनेक विषयांवर मराठींत कोणकोणचीं पुस्तकें वाचण्याजोगीं आहेत त्यांचाही नामनिर्देश केला आहे. निबंधाची भाषा चांगली असून ग्रंथकाराचें वाचनही बरेंच विस्तृत दिसतें. * *

'करमणूक'

पुस्तकें मिळण्याचीं ठिकाणें:—

मनोरंजन आफीस:—गिरगांव, मुंबई.

सरस्वतीमंदिर आफीस:—गिरगांव, मुंबई.

जगदीश्वर बुक डेपो:—माधवबाग, मुंबई.

ग्रंथकर्त्याकडे:—झावबाची वाडी, चाळ नंबर ३८,

ठाकूरद्वार रोड, मुंबई.

प्रस्तावना.

वाचन हा विषय फार महत्वाचा असून या विषयावर स्वतंत्र व व्यापक निबंध लिहिला असतां, तो विद्यार्थ्यांस व सामान्य वाचकांस विशेष उपयुक्त होईल असें वाटल्यावरून, प्रस्तुत निबंध लिहिला आहे. वाचनाचें महत्व केवढें आहे, हें यांत सांगितलें असून जेणें-करून चांगलीं पुस्तकें वाचण्याची लोकांस अभिरुचि लागेल असा प्रयत्न केला आहे. लहान मुलामुलींच्याही हातीं पडला असतां हा निबंध त्यांना समजावा, ह्मणून पुस्तकाची भाषा होतां होईल तों सुलभ घातली आहे.

घोंकीव उत्तरें तोंडपाठ ह्मणन दाखवितां आलीं किंवा नुसत्या परीक्षा पास झाल्या, ह्मणजे विद्या झाली असें नाहीं; तर खऱ्या विद्वत्तेची कसोटी कांहीं निराळी आहे. खरी विद्वत्ता प्राप्त होण्यास वाचनासारखें दुसरें उत्तम साधन नाहीं. वाचनानें मन सुसंस्कृत होतें, व विपुल माहिती मिळते इतकेंच नाहीं, तर त्या योगानें भाषाही चांगली अवगत होते. तुह्मी कोणतीही भाषा शिका—मग ती तुमची जन्मभाषा असो किंवा कोणतीही अन्य भाषा असो—वाचनावांचून तुमची तींत चांगलीशी गति व्हावयाची नाहीं. सारांश, वाचनापासून मनुष्यास उत्कृष्ट विचार उत्कृष्ट भाषेंत व्यक्त करण्याची कला साध्य होते, फार तर काय, वाचन यास विद्येचें जीवन ह्मटलें असतां अतिशयोक्ति होईल, असें आह्मांला वाटत नाहीं. हल्लींच्या शिक्षणपद्धतींत वाचनाची अभिरुचि उत्पन्न होत नाहीं, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय ! मुलांस वाचनाची आवड लहान-पणीं लागली असतां, पुढें ती आपोआपच वृद्धिंगत होते. येवढ्या-करितां शिक्षकांनीं किंवा आईबापांनीं चांगलीं चांगलीं पुस्तकें

मुलांच्या हातीं पडतील, अशी व्यवस्था करावी. चांगलीं पुस्तकें वाचण्याची संवय लागली ह्मणजे वाईट पुस्तकांकडे पुढें तीं ढुंकून सुद्धां पहाणार नाहींत !

येथें शिक्षकांस एक सूचना करावीशी वाटते ती ही कीं,—शाळेतील क्रमिक पुस्तकांतील विषय मुलांकडून पाठ करवून घेऊन किंवा त्यांतील प्रश्न वारंवार विचारून त्यांना बिनचूक उत्तरें देतां आलीं, ह्मणजे शिक्षकांची इतिकर्तव्यता संपली, असा साधारण समज आहे. जो शिक्षक अशा रीतीनें मुलांकडून अभ्यास करून घेईल, व ज्याच्या हाताखालचीं मुलें परीक्षेंत पुष्कळ पास होतील तो शिक्षक चांगला, त्यास शिकविण्याची हातोटी चांगली साधली, असें ह्मणतात. परंतु हें ह्मणणें अगदीं चुकीचें आहे. याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, घोकंपट्टीपलीकडे मुलांचें अध्ययन क्वचितच जातें. इतिहास, भूगोल, कविता, अन्वयार्थ, शब्दार्थ, व्याकरण वगैरे सर्व विषय मुलांस मुखोद्गत आले ह्मणजे अभ्यास चांगला झाला असें नव्हे, तर खऱ्या अभ्यासाची, खऱ्या शिक्षणाची दिशा निराळी आहे. क्रमिक पुस्तकांतील धडे मुलांस शिकविते वेळीं पुष्कळ माहिती सांगून तो विषय त्यांच्या मनांत चांगला ठसेल, तसेंच अभ्यास करण्यांत त्यांना आनंद व करमणूक वाटून त्यांची जिज्ञासा व विचारशक्ति वाढेल, त्यांच्या ठायीं विद्येविषयीं अभिरुचि उत्पन्न होईल, विषयाचें हृद्गत कळून ते स्वतंत्र विचार करूं लागतील, अशी व्यवस्था करावी. शिक्षकांस स्वतः विद्येची व वाचनाची अभिरुचि असल्याशिवाय त्यांना शिक्षणाचें काम चांगलेंसें करतां येईल, असें आह्मांस वाटत नाहीं. तसेंच शिक्षकांनीं खाजगी रीतीनें मुलें एकत्र करून त्यांना उत्तमोत्तम ग्रंथ समजावून देऊन जेणें-करून विद्यार्थ्यांस विद्येची अभिरुचि लागेल, अशी व्यवस्था करावी. अज्ञ परंतु कोमल अशा मनास सन्मार्गास लावणें, त्यास सुशिक्षित

करणें ह्यासारखें दुसरें स्पृहणीय व पवित्र कर्तव्य असेल, असें आम्हांला वाटत नाहीं. इंग्लंदांत युनिव्हर्सिटी-एक्स्टेनशन नामक वरिष्ठ शिक्षण-प्रसाराच्या जशा सोयी आहेत, तशा इकडे झाल्यास फार चांगलें होईल व तेणेंकरून सामान्य लोकांत विद्येचा अधिक प्रसार होईल.

प्रस्तुत निबंध अनेक ग्रंथाधार घेऊन व्यापक रीतीनें लिहिला आहे. यांत ज्या अनेक ग्रंथांतून आधार व उतारे घेतले आहेत त्याबद्दल ग्रंथकर्ता त्या ग्रंथकर्त्यांचा अत्यंत ऋणी आहे.

हा माझा पहिलाच प्रयत्न असून वाचकांनीं हंसक्षीर न्यायानें यांतील चांगला तेवढाच भाग घ्यावा आणि वाईट तेवढा टाकावा, अशी त्यांना सविनय प्रार्थना आहे.

ता. ५-११-१९००. ग्रंथकर्ता.

दुसऱ्या आवृत्तीची प्रस्तावना.

मे. डायरेक्टर साहेब मुंबई इलाखा यांजकडून पहिल्या आवृत्तीचें परीक्षण होऊन ज्या सूचना आल्या त्याप्रमाणें ही आवृत्ति दुरुस्त केली आहे. प्रसिद्ध ग्रंथकार आणि त्यांचें वाचन हा भाग थोडा वाढविला आहे. मराठी पुस्तकें हा भाग मोठा असल्यामुळें आणि अलिकडे मराठी पुस्तकांत बरीच भर पडल्यामुळें तो सुव्यवस्थित आणि थोडक्यांत लिहिला आहे. या विषयास उपयुक्त होईल अ-शाच तऱ्हेचा आतां उपसंहार केला आहे. परिशिष्टांत उत्तमोत्तमच पुस्तकें घातलीं आहेत. एकंदरींत पुस्तकाची मांडणी पूर्वींचीच कायम ठेविली आहे. तरुण विद्यार्थ्यांच्या हातीं हें पुस्तक पडावें, त्यांच्याठायीं वाचनाभिरुचि उत्पन्न व्हावी हाच ग्रंथ कर्त्याचा प्रधान हेतु असून त्याकरितां पूर्वीपेक्षां हल्लीं किंमत फारच कमी केली आहे.

मुंबई, ता. १-३-०७. ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका.

विषय.	पृष्ठ.
१. ज्ञानाची महती.	१–४
२. ज्ञानार्जनाचीं पांच साधनें.	५–१५
३. ग्रंथ.	१६–२४
४. वाचनाची अभिरुचि.	२५–३२
५. वाचावें कसें ?	३३–४२
६. प्रसिद्ध ग्रंथकार आणि त्यांचें वाचन.	४३–४८
७. स्मरणशक्ति व ती वाढवावी कशी.	४९–५६
८. वाङ्मय.	५७–७३
९. मराठी पुस्तकें.	७४–९०
१०. उपसंहार.	९१–९६

वाचन.

ज्ञानाची महती.

भाग १ ला.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते—भगवद्गीता.

ज्ञानाचा मुख्य उद्देश म्हटला म्हणजे सुखाची प्राप्ति व दुःखाचा परिहार करणें हा असून, याचकरितां सर्व मनुष्यप्राणी जगांत एकसारखे खपत असलेले आपण पहातों. मनुष्य सुशिक्षित असो वा अशिक्षित असो; तरुण असो वा वृद्ध असो; त्यास जेवढें म्हणून सुख मिळेल, तेवढें पाहिजे असतें. सुखाची व्याख्या ही निरनिराळ्या मनुष्यांच्या कल्पनेप्रमाणें निरनिराळी असते. एकास अमुक एका गोष्टींत सुख वाटत असतें, तर त्याच गोष्टीविषयीं दुसरा अगदीं उदासीन असतो. इतकेंच नाहीं तर त्याला ती गोष्ट दुःखप्रद होते. कोणास गोड खाण्यापासून, कोणास मद्यादि अमली पदार्थांच्या सेवनापासून, कोणास उत्तम वस्त्रांपासून तर कोणास अलंकारापासून सुख होत असतें. कवडी कवडीचा संचय करण्यांतच कृपणास मोठी धन्यता वाटते! परंतु त्याच्या उलट परोपकारी गृहस्थाची वृत्ति असते. परोपकारार्थ आपल्या द्रव्याचा व्यय करण्यांत त्याला मोठें भूषण वाटतें. सारांश, सुखाची कल्पना ही केवळ मानसिक असून ज्या त्या मनुष्याच्या बुद्धीप्रमाणें ती आकुंचित अथवा विस्तृत असते. मनुष्यास जसजसें अधिक ज्ञान होत जातें, तसतशी त्याची कल्पना उदात्त होत जाऊन 'आत्मवत् सर्वभूतानि' या तत्वास अनुसरून मनुष्यमात्रांस तो आपणाप्रमाणें मानूं लागतो.

मोत्यांची किंमत त्यांच्या पाण्यावर अवलंबून असते. जें मोतीं रुपया दोन रुपयांस मिळतें, तेंच पाणीदार असलें कीं, त्याची किंमत दसपट, वीसपट वाढते ! त्याचप्रमाणें मनुष्याचें आहे. मनुष्याची किंमतही त्याच्या ज्ञानावर आहे. कित्येक विद्यार्जन करून ज्ञान संपादन करीत नाहींत, यामुळें जगांत त्यांची किंमतही फारशी वाढत नाहीं. परंतु कित्येक अगाध ज्ञान मिळवून श्रेष्ठता पावतात. लोकास त्यांचा अभिमान वाटून ते त्यांचे एकसारखे गुणानुवाद गातात. पुष्कळ लोक त्यांच्या धोरणानें वागतात; त्यांचीं भाषणें ऐकण्यास फार आतुर असतात. ते गत झाल्यास सर्व लोक दुःखानें विव्हल होतात ! त्यांचीं स्मारकें करितात. परंतु दुसरे कित्येक लोक---अशांची संख्या हजारांनीं किंवा लाखांनीं असावयाची---केव्हां जन्मतात, कोठें रहातात, व केव्हां मरतात, याची कधीं कोणी विचारपूससुद्धां करीत नाहीं ! याचें कारण हेंच कीं, नुसत्या मनुष्याची मुळींच किंमत नसून त्याच्या ज्ञानाची किंमत असते. पशुकोटींत मोजतां येतील इतके कित्येक लोक ज्ञानशून्य असतात व कित्येक देवकोटींत शोभतील येवढी त्यांची योग्यता असते. कित्येक ज्ञानपर्वताच्या शिखरीं पोहोंचतात व कित्येक अज्ञान पंकांत तसेच लोळत पडतात.

अहार, निद्रा इत्यादि विकार जसे मनुष्यास असतात, तसेच पशूंसहि असतात. पशूंपेक्षां मनुष्यास ज्ञानच कायतें अधिक असतें. पशुपक्ष्यांना परमेश्वरानें उपजत बुद्धि दिली आहे. तिच्या योगानें त्यांना आपणांपुरतें ज्ञान असतें. आहार, निद्रा, भय इत्यादि विकार त्यांना कळत असून ते तेवढ्यापुरती तरतूद करितात. परंतु त्यापलीकडे त्यांना ज्ञान नसतें. जग हें काय आहे; त्यांतील वस्तुसंग्रह किती उपयुक्त आहे; ज्ञातभांडार केवढें प्रचंड आहे; मागल्या

काळचे लोक कसे होते; वगैरे गोष्टींचें त्याना कधींच ज्ञान होत नाहीं. परंतु परमेश्वरानें मनुष्याला बुद्धि नामक जी अमोल देणगी दिली आहे, तिच्या योगानें त्यास वरील गोष्टी समजतात इतकेंच नाहीं, तर यांहीपेक्षा अज्ञात व दुर्बोद्ध अशा अनेक गोष्टींचें ज्ञान करून घेतां येतें. परमेश्वराच्या खालोखाल मनुष्याची योग्यता मानली जात आहे, त्याचें कारण फक्त त्याची बुद्धिच होय.

ज्ञान हें विद्याध्ययनापासून मिळतें व विद्याध्ययनापासून जे अनेक फायदे होतात, त्यांचें लॉर्ड बेकन यानें फार उत्तम रीतीनें वर्णन केलें आहे. तो ह्मणतो कीं, " विद्याध्ययनापासून मनाला आनंद होतो, आपणाला शोभा येते व बुद्धिही वाढते. एकांतवासांत व निवांतस्थलीं असतां मनाची करमणूक करण्याला विद्या हेंच मुख्य साधन होय. आपलें संभाषण खुलवून देण्याला विद्या ही फार उपयोगी पडते. तसेंच एखाद्या कामाचा विचार करून त्याची जेथल्या तेथें व्यवस्था करितां येण्याला तिचा फार उपयोग होतो.

विद्याध्ययनानें स्वाभाविक गुण पक्क होतात आणि अनुभवानें विद्याध्ययन पक्क होतें. कारण आंगची बुद्धि ही आपोआप उगवले-ल्या झाडाप्रमाणें आहे. त्या झाडाची खची केल्यानें तें जसें जोमदार होतें, तसें आंगच्या बुद्धीवर विद्येचें कलम केल्यानें तीही बळकट होते. कावेबाज लोक विद्येचा धिक्कार करितात; साधेभोळे लोक तिचें कौतुक करितात व शहाणे लोक तिचा उपयोग करितात. "

सोनें जमिनींत मातींत सांपडतें. परंतु तें शोधून काढण्यास पुष्कळ परिश्रम करावे लागत असून खर्चही बराच येतो. जमीन जरी चांगली सुपीक असली, तरी तींत चांगलें पीक येण्यास तिची पुष्कळ मशागत करावी लागते, तरच तिचा उपयोग होतो. नुसता छानदार संगमरवरी दगड असून पुतळा बनत नाहीं. तर पुतळा

बनविण्यास तो दगड मोठ्या कुशलतेनें कोरून काढला पाहिजे. त्याचप्रमाणें नुसती बुद्धि उत्तम असली तरी तिचा काय उपयोग? तिजवर विद्येचा संस्कार झाला तरच विद्वत्ता प्राप्त होते. ज्ञान हें एकदम मिळत नसतें. मधमाशी ज्याप्रमाणें महत्प्रयासानें थोडा थोडा मध गोळा करिते, त्याप्रमाणें तें सदैव थोडें थोडें संपादन करीत गेलें पाहिजे. तें एक दोन दिवसांत मिळत नसतें, तर तें मिळविण्यास वर्षानुवर्षे श्रम करावे लागतात. ज्याचें ज्ञान त्याला; त्याची एकाद्या वस्तूप्रमाणें अदलाबदल किंवा देवघेव करतां येत नाहीं. तसेंच स्वतः परिश्रम केल्याखेरीज तें कधींही मिळत नाहीं. अशी स्थिति आहे, ह्मणूनच ज्ञानाची किंमत विशेष आहे. व त्याकरितां मनुष्यकोटी एवढी खटपट करीत आहे.

सिंह, व्याघ्र इत्यादि हिंस्र पशूंस मनुष्यानें अगदीं अंकित करून टाकिलें आहे. हत्ती, घोडे, उंट इत्यादि पशूंना तो गुलामांप्रमाणें आपल्या कामीं राबवून घेत आहे. जमिनीची लागवड करून तींतून आपल्या चरितार्थाकरितां धान्य फळफळावळ निर्माण करीत आहे. खाणींतून मौल्यवान् धातु, दगड इत्यादि अनेक पदार्थ शोधून काढून तो आपल्या गरजा भागवीत आहे. तसेंच हिरे, माणकें इत्यादि रत्नें काढून तो आपलें शरीर सुशोभित करीत आहे. ग्रंथ लिहून क्षणार्धांत नष्ट होणारे विचार अमर करून ठेवित आहे. वायु, प्रकाश, ध्वनि या तत्त्वांपासून सुद्धां तो काम करून घेत आहे. विद्युत्, वाफ, ग्यास इत्यादि शक्ति शोधून काढून त्यांच्या साहाय्यानें अनेक उपयुक्त कामें करून घेत आहे. आकाशाच्या पोकळींत, पृथ्वीच्या पाठीवर किंवा पोटांत काय आहे, याविषयीं त्यानें बरीच माहिती मिळविली आहे व अधिक माहिती मिळविण्याची खटपट चालू आहे. या व इतर अनेक गोष्टी त्यास साध्य झाल्या आहेत, याचें मुख्य कारण काय?—तर ज्ञान.

भाग २ रा.

ज्ञानार्जनाचीं पांच साधनें.

विद्यार्थ्यानें या पांच साधनांच्या द्वारें ज्ञानार्जनाचा प्रयत्न केला असतां वाचनापासून मिळणाऱ्या ज्ञानाची फळ प्राप्ति अधिक होणार आहे. ज्ञान मिळविण्याचीं एकंदर पांच साधनें असून त्यापैकींच वाचन हें एक साधन होय. वाचनाविषयीं लिहावयाचें ह्मटलें ह्मणजे तदितर जीं ज्ञानार्जनाचीं चार साधनें आहेत, त्यांविषयीं प्रथम थोडेंसें सांगणें अवश्य आहे. ह्मणजे '**वाचन**' हें किती सुलभ व उत्तम साधन आहे, हें वाचकांस सहज कळून येईल. शिवाय एकाच वेळीं दुसऱ्या सर्व साधनांचा नेहमीं उपयोग करून घेत गेल्यानें वाचकांचा विशेष फायदा होईल. **(१) अवलोकन (२) संवाद, (३) वाचन, (४) भाषण** आणि **(५) मनन** हीं ज्ञानार्जनाचीं पांच साधनें होत. आणि या पांच साधनांच्याद्वारें ज्ञान मिळविण्याचा सतत प्रयत्न केला पाहिजे.

१. **अवलोकन**—आपण स्वतःविषयीं, दुसऱ्याविषयीं किंवा जगांतील कोणत्याहि गोष्टीविषयीं जें मनःपूर्वक व बारीक रीतीनें निरीक्षण करतों, त्यास अवलोकन असें ह्मणतात. अवलोकन करण्याची संवय सर्वांस असते असें नाहीं. सर्व मनुष्यें रात्रंदिवस एकसारखे कांहीं तरी व्यवहार करीत असतात. परंतु आपण काय करीत आहों, कशाकरितां करीत आहों, त्यापासून काय परिणाम होईल, हें असेंच कां करावें, किंवा कां करूं नये, असे अनेक प्रश्न मनांत आणून आपल्या डोळ्यांपुढें ज्या गोष्टी घडत आहेत, त्यांकडे विचारपूर्वक व शोधक दृष्टीनें पहाणारे असे फारच थोडे लोक असतात.

पुष्कळ लोक डोळ्यांनीं पहातात. परंतु नुसत्या पहाण्यापलीकडे किंवा काम करण्यापलीकडे ते मुळींच विचार करीत नसतात. अशा लोकांस अंतर्दृष्टि ह्मणजे काय हें जन्मांतही कळत नाहीं. बाह्य दृष्टी-पेक्षां अंतर्दृष्टीची किंमत विशेष असून तीपासून मनुष्याला यथार्थ व पुष्कळ ज्ञान प्राप्त होतें. मोठे मोठे कवि, ग्रंथकार, मुत्सदी, तत्वज्ञानी, धर्मसंस्थापक यांना अंतर्दृष्टि विशेष असते; आणि ह्मणूनच सामान्य जनापेक्षां त्यांना विशेष ज्ञान असतें व समाजावर त्यांचें विशेष तेज पडतें.

सृष्टि ही शिक्षणाची मोठी शाळा आहे. या शाळेंत मनुष्यास जें शिक्षण मिळतें, तें प्रत्यक्ष व अनुभविक असून मोठमोठ्या पाठ-शाळेंत मिळालेलें शिक्षण त्यापुढें रद्द होय. मोठ मोठे कवि, ग्रंथ कार, योद्धे, राजकारणपटु व व्यवहारपटु लोक याच शाळेंत अधिक शिकत आहेत; अवलोकनास आद्यस्थान द्यावयाचें याचें कारण हें कीं, प्रत्यक्ष वस्तु पाहून व स्वतः विचार करून मनुष्य येथें ज्ञान संपादन करतो. तें मिळविण्यांत स्वतः परिश्रम केल्यानें त्याची बुद्धि तीव्र होते व त्याला स्वतंत्र विचार करण्याची हळूहळू संवय लागते. दुसऱ्याचें उच्छिष्ट ज्ञान संपादन करण्यांत बुद्धीस घर्षण घडत नसल्यामुळें ती फारशी विकासही पावत नाहीं. अवलोकन हें सर्व काळीं व सर्व स्थळीं करितां येण्यासारखें असल्यामुळें त्यापासून सहज पुष्कळ काम करून घेतां येते.

अवलोकन करण्याची संवय मुलांना लहानपणापासून लागावी, हाच अवलोकनशिक्षणपद्धतीचा मुख्य हेतु होय. अवलोकनाची संवय लहानपणापासून लाविली ह्मणजे पुढें ती आपोआप वृद्धिंगत होते. मुलें लहानपणीं फार जिज्ञासु असतात. कोणतीही गोष्ट पाहिली किंवा ऐकिली ह्मणजे तीं तिजविषयीं साहजिक अनेक प्रश्न विचार-

तात. अशा वेळीं त्यांच्या शोधक बुद्धीस योग्य वळण देऊन त्यांना अवलोकनाची संवय लावावी. अवलोकनाची संवय लागली ह्मणजे जगांतील ज्ञानभांडार अंशत: तरी त्यांना खुलें झालें असें समजावें. कवि किंवा कादंबरीकार हे ज्या गोष्टी पहातात, त्यांपासून ते साधारण मनुष्यापेक्षां अधिक ज्ञान संपादन करून घेतात. त्यांतील तत्वें शोधून काढतात. आणि त्याचमुळें त्यांचे ग्रंथ एवढे हृदयंगम व बोधप्रद होतात. आंग्ल कविवर्य शेक्स्पियर यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, "अवलोकनशक्ति ही एक दिव्यदृष्टि होय. ती ज्याला असेल त्याला दगडाधोंड्यांत, झाडापाल्यांत, प्रत्येक वस्तूमध्यें कांहीं कांहीं दुसऱ्याला दिसत नाहीं, ऐकूं येत नाहीं, किंवा समजत नाहीं, असें दिसतें." पण तें कोणाला? जो लक्ष्यपूर्वक अवलोकन करील त्याला. ज्याला अवलोकन ह्मणजे काय हें जन्मांतही ठाऊक नाहीं, अशाला पदार्थसंग्रहालयांत किंवा नंदनवनांत जरी नेऊन ठेविलें, तरी तो बापडा तेथें काय अधिक शिकणार आहे !

झाडावरून फळें पडतांना पूर्वीं अनेक लोकांनीं पाहिलीं. त्यांत कोणासही विशेष कांहीं वाटलें नाहीं. परंतु असेंच फळ पडतांना **सर आयझाक न्यूटन** यानें पाहिलें, तेव्हां त्यानें गुरुत्वाकर्षणाचा महत्वाचा नियम शोधून काढला ! चुलीवर पदार्थ शिजत असतांना वाफेनें भांड्यावरील झांकण हालतें, ही गोष्ट दररोज पुष्कळांच्या पहाण्यांत आली होती. परतु त्यावरून वाफेच्या यंत्राचा शोध लावून मनुष्यप्राण्यांच्या सुखांत भर घालण्याचें श्रेय **जेम्स वॉट** यानें घेतलें. गाईच्या अंचळावरील देवी पाहून **डाक्टर जेनर** यानें गोस्तन देवीचा शोध लाविला ! अशा रीतीनें लहानसहान गोष्टींवरून मोठमोठे शोध लागले, हें कशाचें फळ ? अर्थात् अवलोकनाचें !

२. संवाद—ज्ञानानें जे आपल्या बरोबरीचे किंवा आपल्यापेक्षां श्रेष्ठ असतात, अशा लोकांशीं एकाद्या विषयावर बोललें असतांना दोन फायदे होतात. [१] आपलीं मतें चुकीचीं आहेत किंवा बरोबर आहेत, हें कसोटीस लावून पहातां येतें. (२) आणि आपणांस अधिक ज्ञान प्राप्त होतें. आपल्या प्राचीन ग्रंथांत ठिकठिकाणीं गुरूविषयीं विशेष वर्णन लिहिलेलें आढळून येतें. गुरु हे जिवंत विचारांचें भांडार होत. विद्यार्थ्यांची ग्राहकशक्ति पाहून किंवा त्यांच्या विचारांची मजल कोठवर जात आहे, हें पाहून ते उपदेश करतात. मनुष्यमात्रांस अगदीं एकाच लांबीरुंदीचे कपडे घालूं ह्मटल्यास तें ह्मणणें अगदीं हास्यास्पद होईल इतकेंच नाहीं, तर तसें करणेंहीं अशक्य होईल. त्याचप्रमाणें सद्बोधाचें आहे. मनुष्याचा अधिकार पाहून त्याप्रमाणें त्यास बोध केला पाहिजे. पाठ सांगतेवेळीं गुरु प्रथम आपल्या शिष्याच्या शंकांचें समाधान करतो, व नंतर त्यास पाठ चांगल्या रीतीनें समजावून सांगतो. यामुळें विद्यार्थ्यांचें शिक्षण अगदीं पायाशुद्ध होतें. व्हानपणीं गुरुमुखाची फार आवश्यकता असते. गुरुमुखाशिवाय कोणत्याही विषयांत प्रवेश होणें अगदीं अशक्य होय.

प्राचीनकाळीं गुरूस अतिशय मान मिळत असे. याचें कारण हें कीं, पूर्वीं ग्रंथ फार दुर्मिळ असल्यामुळें विद्वान् लोकांस ते पाठ करावे लागत असत. हल्लीं प्रमाणें तेव्हां ग्रंथलेखनाची प्रवृत्ति नसल्यामुळें नवीन सुचलेले विचार विद्वान् लोक तोंडींच एकमेकांस कळवीत असत. अशा रीतीनें सर्व ज्ञानभांडार तोंडींच असल्यामुळें तें शिकण्यास गुरूचीच आवश्यकता असून गुरुशिष्यपरंपरेनें तें अस्तित्वांत रहात असे. उदाहरणार्थ, वेद हे जगांतील आद्य धर्मग्रंथ असून ते आज शेकडोंवर्षें केवळ ब्राह्मणाच्या जिव्हाग्रीं

होते.* गुरुशिष्यपरंपरेमुळेंच ते अस्तित्वांत राहिले आहेत. उप-निषद् ग्रंथ गुरुशिष्यसंवादरूपानें लिहिलेले आहेत. ग्रीक तत्त्ववेत्ता सांक्रेटीस हा संवादरूपानें आपल्या शिष्यवर्गास बोध करीत असे. यावरून गुरुशिष्यसंवादाचें पूर्वी केवढें महत्व होतें, याची साक्ष आज सहज पटत आहे.

अलीकडे छांपण्याची कला निघाल्यापासून ग्रंथांची समृद्धि झाली असून गोरगरिबांससुद्धां ग्रंथ सुलभ झाले आहेत. परंतु त्यामुळें आतां गुरुमुखाची गरज राहिली नाहीं, असें मुळींच नाहीं. विद्यार्थ्यांस शंका आली कीं, तिची निवृत्ति करण्यास व विवेचन करून विषय समजावून सांगण्यास गुरूची आवश्यकता आहेच. एकाद्या किर्र झाडीच्या भयाण जंगलांतून आपणास प्रवास करणें असून कांहीं वेळपर्यंत वाट चालल्यावर आपण भांबावलों आणि कोणीकडे जावें हें आपणास सुचेनासें झालें, ह्मणजे आपली काय स्थिति होईल ? अशा वेळीं आपणास जर कोणी वाटाड्या भेटला आणि त्यानें उत्तम व सुलभ मार्गानें आपणास त्या जंगलांतून बाहेर काढिलें, तर आपणास केवढा आनंद होईल बरें ! त्या वाटाड्याचे उपकार आपण कधींही विसरणार नाहीं ! तद्वत्च गुरुचें होय. ते जगांतील खाचखळगे वगैरे अनेक अडचणी आपणांस दाखवितात आणि आपणांस ज्ञान देऊन सन्मार्गास लावतात.

जे आपले समवयस्क व सहाध्यायी सहृदयमित्र असतील, त्यांशीं वादविवाद केल्यानें कधींकधीं आपली शंकानिवृत्ति होऊन आपणास त्यांच्या ज्ञानाचा लाभ होतो. त्यांचे विचार आपणास कळतात व त्यांनाही आपल्या ज्ञानाचा फायदा मिळतो. आपले विचार नेहमीं खरे आणि बरोबरच असतात असें नाहीं. मित्रांबरोबर

* यामुळेंच ब्राह्मणांस वेदमूर्ति ह्मणण्याचा प्रघात पडला असावा असें दिसतें.

त्यांविषयीं ऊहापोह केल्यानें त्या विचारांत सत्य भाग किती आणि असत्य किती, हें तेव्हांच कळून येतें. 'वादे वादे जायते तत्वबोधः' ही ह्मण सर्वत्र प्रसिद्ध आहे.

अवलोकनांत किंवा ग्रंथवाचनांत आपणास ज्या शंका येतात, त्यांचें निरसन गुरूशीं किंवा मित्रांशीं संवाद केल्यानें तेव्हांच होतें. कोणत्याहि विषयासंबंधानें आपण विचार करीत असतांना आपणांस अनेक शंका येतात व आपलें मन अगदीं गोंधळून जातें. एखाद्या प्रचंड खडकाप्रमाणें त्या आपणांस दुर्गम वाटून आपले सर्व विचार ठिकच्याठिकाणीं लुटपुटतात. आपली मति कुंठित होते. अशा स्थितींत आपणापेक्षां ज्ञानानें जो श्रेष्ठ अशा मनुष्याजवळ जाऊन त्यास आपले विचार कळवून त्याजकडून संशयनिवृत्ति करून घेतल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. याकरितां संवादाचें महत्व विशेष आहे.

३. वाचनः—गुरूचा समागम होऊन त्याशीं संवाद करण्यास सर्वांस मिळतें असें नाहीं. आणि कदाचित् असा दुर्मिळ योग घडून आला तरी तो फार दिवस टिकत नाहीं. दैववशात् आपणांस चांगले व हुषार मित्र मिळाले तरी आपली व त्यांची मैत्री नेहमीं कायम राहील; ते व आपण निरंतर एके ठिकाणींच राहूं; असें कोणीही सांगूं शकणार नाहीं. जशी स्थिती प्राप्त होईल त्याप्रमाणें मनुष्यास रहाणें भाग पडतें. याकरितां सर्व स्थळीं सर्व प्रसंगीं उपयोगी पडणारें असें ज्ञानाचें उत्तम साधन ह्मटलें ह्मणजे वाचन होय. मनुष्य श्रीमंत असो वा दरिद्री असो, तो राजवाड्यांत राहो किंवा भिकाऱ्याच्या झोंपडींत राहो, त्यास मित्र असोत वा नसोत, तो आपल्या वैभवशिखरीं असो किंवा दुःखानें त्याचें काळीज होरपळून गेलें असो; त्यास वाचनासारखें मनोरंजक आणि ज्ञानप्राप्तीचें सुलभ असें दुसरें साधन नाहीं.

ज्या गांवांत आपण रहात असूं, तेथील विद्वान् लोकाशीं परिचय करून, त्यांपासून आपणांस ज्ञान संपादन करून घेतां येईल. परंतु त्या गांवाशिवाय अन्य गांवीं व अन्य देशीं जे विद्वान् लोक रहात असतील त्यांचा व आपला परिचय कसा होणार? तसेंच आपले चार पांच मित्र खेरीज करून इतराशीं वादविवाद करण्यास आपणास कसें सांपडणार? परंतु वाचनाच्या योगानें आपणास दूर दूरच्या लोकांशीं, आधुनिक व प्राचीन विद्वान मंडळीशीं सहज परिचय करून घेतां येतो. त्यांच्या उपदेशामृताचा यथेच्छ लाभ घेतां येतो.

इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, अमेरिका ह्या देशांतील, तसेंच आपल्या देशांत दूर प्रदेशीं राहणाऱ्या ज्ञानसंपन्न मनुष्याच्या ज्ञानाचा फायदा आपणांस बसल्या ठिकाणीं करून घेतां येतो. त्याकरितां आपणांस फिरावें लागत नाहीं किंवा देशान्तर करावें लागत नाहीं. तसेंच जे विद्वान् लोक जगांत पूर्वकाळीं होऊन गेले व विचाररूपानेंच आज जगांत हयात आहेत, अशा लोकांच्या ज्ञानाचा फायदा आपणांस वाचनाच्या योगानें सहज करून घेतां येतो. होमर, व्हर्जिल, शेक्स्पियर, कालिदास या अलौकिकबुद्धीच्या पुरुषश्रेष्ठांस हें जग सोडून कित्येक शतकें झालीं. त्यांचीं मृतशरीरें मातीशीं मिळून गेलीं, तरी ते विचाररूपानें जिवंत असून आपणांबरोबर बोलण्यास, हंसण्यास, आपणांस उपदेश करण्यास सदा तत्पर आहेत. त्यांनीं आपले उत्तमोत्तम विचार आपल्या ग्रंथांत लिहून ठेविले आहेत. मात्र आपण त्यांचे ग्रंथ वाचले म्हणजे झालें.

पूर्वीं ग्रंथ फार दुर्मिळ असत. मोठमोठ्या ग्रंथसंग्रहालयांतील दोनशें अडीचशेंपेक्षां क्वचित् अधिक ग्रंथ असत. सर्व ग्रंथ हातानें लिहून काढावे लागत असल्यामुळें, ग्रंथ पहाण्याससुद्धां मिळत नसत. आणि याकरितां ते समग्र पाठ करावें लागत असत. अशी स्थिति असल्या-

मुळें गुरुमुख व संवाद हीं त्या काळीं ज्ञान मिळविण्याचीं मुख्य दोन साधनें असून त्यांची योग्यता सर्वत्र विशेष समजली जात असे; परंतु गाटेनबर्ग यानें छापण्याच्या कलेचा शोध लाविल्यापासून पूर्वीची सर्व स्थिति बदलली. जे ग्रंथ पूर्वी पहाण्यास सुद्धां मिळत नसत, ते अति स्वल्प किंमतींत सर्वांस मिळूं लागले. नवीन ग्रंथ छापून भरीभर निघूं लागले. यामुळें वाचनाची अभिरुचि वाढून वाचन हें ज्ञानप्राप्त करून घेण्याचें मुख्य साधन झालें. ज्ञानसंपन्न लोकांत वाचनाची अभिरुचि वाढली. वाचन हा विषय फार मोठा असल्यामुळें व याच विषयाचें या निबंधांत विवेचन करावयाचें असल्यामुळें, या विषयांतर्गत सर्व गोष्टींचें यथानुक्रमें, विवेचन होईल. प्रस्तुत आपणास ज्ञानाचें जें चवथें साधन भाषण, त्याकडे वळलें पाहिजे.

४. भाषण अथवा व्याख्यानः—एकच मनुष्य ह्मणेल कीं, मी वनस्पतिशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, पश्वादिप्राणीशास्त्र, रसायनशास्त्र, खगोलशास्त्र इत्यादि अनेक शास्त्रें शिकेन, तर तें त्याचें ह्मणणें अगदीं वेडेपणाचें होईल. जगांतील ज्ञानसंचय इतका वाढला आहे कीं, फक्त एकच शास्त्र घेऊन त्याचा अभ्यास करण्यास वर्षानुवर्षे घालवावीं लागतात; तेव्हां कोठें त्या शास्त्रांत प्रविणता प्राप्त होते. नंतर पुढें त्या शास्त्रासंबंधीं नवीन ग्रंथ लिहिण्याइतकी किंवा नवीन शोध करण्याइतकी विद्वत्ता अंगीं येते. असे जे ज्ञानसंपन्न लोक असतात, ते आपल्या आवडत्या विषयासंबंधानें व्याख्यानें देतात.* त्या शास्त्रसंबंधानें प्राचीन किंवा अर्वाचीन

---

* आपण यथेष्ट जेवणें । उरलें अन्न तें वांटणें ।
परंतु वायां दवडणें । हा धर्म नव्हे ।
तैसें ज्ञानीं तृप्त व्हावें । तेंचि ज्ञान जगासी सांगावें ।
तरतें बुडों न द्यावें । बुडत्यासी ।   रामदास.

ग्रंथकारांची मतें चुकीचीं दिसल्यास किंवा त्या शास्त्राविषयीं नवीन शोध लाविले असल्यास ते जनसमूहापुढें मांडण्यास भाषणासारखें दुसरें उत्तम साधन नाहीं. कधीं कधीं अशा भाषणास उत्तरादाखल दुसरीं भाषणें होतात. आणि मग वर्तमानपत्रांत वादविवाद चालू होऊन कांहीं काळानें सत्य तेवढ्या गोष्टी लोकांस कळतात; आणि पुढें पुस्तकरूपानें त्यांना कायमचें स्वरूप मिळतें.

कोणताही एकादा विषय घेऊन त्यावर कांहीं लोक आपल्या मंडळीमध्यें व्याख्यानें देतात. लहान लहान व उपयुक्त विषय घेऊन शिक्षक विद्यार्थ्यांस भाषणद्वारा त्या विषयासंबंधीं माहिती करून देतात. धर्मोपदेशक भाषणद्वारा धर्मोपदेश करितात. कोणी एखादें सुरम्य स्थळ पाहिलें असतां किंवा कोणी अन्य देशांत जाऊन तिकडील लोकांच्या चालीरीती पाहून आला असतां त्या मनुष्याचीं व्याख्यानें होतात व त्यापासून श्रोतृवृंदास अनायासें पुष्कळ माहिती मिळते. भाषणाची प्रवृत्ति जरी पूर्वापार चालत आली आहे, तरी अलीकडे तिला बरेंच प्रोत्साहन मिळालें आहे. भाषणाच्या शेवटीं व्याख्यात्यास प्रश्न विचारून शंका-निवृत्ति करण्याची चाल पाश्चात्य देशांत आहे. तीपासून विशेष फायदा होतो. कारण, श्रोतृसमाजापैकीं कोणास कांहीं शंका असल्यास अथवा व्याख्यात्यापासून कोणास कांहीं विशेष माहिती पाहिजे असल्यास, ती त्यास तेव्हांच सहज मिळवितां येते.

जनसमूहाच्या मनांत कोणतीही गोष्ट भरवून देण्यास व तीसंबंधानें लोकांत चळवळ सुरू करण्यास व्याख्यानासारखें अन्य साधन नाहीं. डिमॉस्थेनिस व सिसरो या प्राचीन महात्म्यांनीं आपल्या अलौकिक वाणीनें ग्रीक व रोमन राष्ट्रांस अगदीं हालवून सोडलें, लोकांस जागृत करून त्यांच्या अंगांत वीरश्री उत्पन्न केली. हिंदु-

स्थानचा पहिला गव्हर्नर जनरल वारन हेस्टिंग्स याची पार्लमेंत सभेंत चौकशी चालू असतांना एडमंड बर्क यानें अस्खलित व आवेशयुक्त भाषण केलें तें ऐकून खुद्द वारन हेस्टिंग्स याच्या डोळ्यांत अश्रुबिंदु आले! सर्व सभा अगदीं थक्क झाली, व बर्क सांगतो तें शब्दशः खरें आहे, असें सर्वांस वाटलें. केवढा हा भाषणाचा प्रताप! फ्रान्स देशांत राज्यक्रांति होण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं, तेव्हां सर्व युरोपखंडांत विद्वान व राज्यधोरणी मंडळांत मोठी चर्चा होऊन विलक्षण चळवळ झाली. ती बर्क यास न आवडून तिच्या विरुद्ध त्यानें पार्लमेंतांत मोठ्या आवेशाचीं भाषणें केलीं परंतु भाषणाचा प्रभाव नियमित स्थळीं व नियमित प्रेक्षकांवरच कायतो पडणार व तो त्या प्रसंगाच्या मानानें अगदीं अल्प आहे, असें त्यास कळून आलें, तेव्हां त्यानें लागलीच अक्षरजननी उचलली व असा उत्कृष्ट निबंध लिहिला कीं, त्याचा प्रसार सर्व यूरोपखंडभर होऊन तेणेंकरून राज्यक्रांतीची लाट जी सर्व राष्ट्रांवर लवकरच उसळणार होती, ती ठिकच्याठिकाणी विराम पावली व्होलटेर आणि रासो या फ्रेंच ग्रंथकारांच्या लिहिण्याचा एवढा प्रभाव झाला कीं, सर्व राष्ट्र क्षुब्ध होऊन फ्रान्सांत राज्यक्रांति झाली. व्होलटेर याच्या लेखणीचा प्रभाव एवढा मोठा होता कीं, जर्मन बादशहा फ्रेडरिक धी ग्रेट हा त्याशीं मैत्री करून असे. यावरून वक्तृत्वापेक्षां प्रसंगविशेषीं लेखनाचा प्रभाव फार मोठा आहे, हें उघड आहे.

५ मनन:—पचनशक्तिच जर अंगांत नाहीं तर पौष्टिक पदार्थ खाण्यापासून काय उपयोग? ती अंगीं असली ह्मणजे पौष्टिक पदार्थ पचवून त्यांतील सत्व आपलेंसें करून टाकतां येतें. तसेंच दुसऱ्याचे विचार आपलेसें करून टाकण्यास ते अगोदर ऐकिले पाहिजेत किंवा [illegible] तर त्यांविषयीं मनन केलें पाहिजे, ह्मणजे

ते विचार अगदीं आपलेसे होतात. नुसतें अवलोकन करून, वाचून, व्याख्यानें ऐकून किंवा वादविवाद करून कधींही भागावयाचें नाहीं. तीं ध्यानांत राहण्यास किंवा त्यांतील सत्यासत्य समजण्यास आपणांस त्यांविशयीं विचार केला पाहिजे; तरच तीं आपल्या मनांत उतरतील, ध्यानांत राहतील; नाहींतर हजारों व्याख्यानें ऐकिलीं किंवा भारेच्या भारे पुस्तकें वाचलीं तरी त्यांपासून काडीएवढाही उपयोग होणार नाहीं..

कोणत्याही गोष्टींचा आपण जोंपर्यंत विचार करीत नाहीं, तोंपर्यंत त्या आपणास कळत नाहींत. परंतु एकदां विचार करूं लागलें कीं, त्या गोष्टी सहज कळून येतात. तसेंच ज्या गोष्टी दुर्बोध वाटून आपले विचार कुंठित होतात, त्यांचाही विचाराच्या साहाय्यानें उलगडा होतो. बैलाची मान, घोड्याची छाती, लोहाराचा हात, तालीमबाजाचें शरीर, हीं सहवासानें अथवा संवयीनें जशीं घट्ट होतात, तशी विचार करून करून विचारशक्ति वृद्धिंगत होते.

जगांत अनेक धर्म, अनेक पंथ, अनेक मतें प्रचलित आहेत, तसेंच सत्य आणि असत्य यांची अगदीं मिसळ झाली आहे. त्यांतून आपणांस सत्य शोधून काढून सत्यावलंबन करावयाचें आहे. तरी आपणांस आपली विचारशक्ति वाढविली पाहिजे, विचारशक्ति ही दिव्यज्योति असून इच्या साहाय्यानें सत्य काय, असत्य काय, हें आपणांस कळूं लागतें. अवलोकन करण्यांत, वाचनांत, किंवा वादविवाद करण्यांत आपण जेवढा वेळ घालवितों तेवढाच वेळ आपण त्या गोष्टींचें मनन करण्यांत घालविण्याचा क्रम ठेविला, तर जें ज्ञान किंवा जो अनुभव मिळण्यास इतरांस वर्षेंच्यावर्षें लागतात, तें आपणांस [illegible] थोड्या [illegible]ळांत साध्य करून घेतां येईल.

लेलें असून त्यांनीं अनेक नवीन नवीन शोध लाविले होते. परंतु त्या लोकांचें इतिहास बरोबर लिहिले नसल्याकारणानें त्यांजविषयींचें बहुतेक ज्ञान नष्ट झालें आहे. त्यांच्या ज्या कांहीं वस्तू सांपडत आहेत त्यांवरून अनुमानानें त्यांजविषयीं शोध चालू आहेत.

लॉर्ड बेकन यानें ग्रंथांची जहाजांशीं तुलना केली आहे. नौकांच्या साहाय्यानें जसा या देशांतील माल त्या देशांत आणि त्या देशांतील माल या देशांत आणतां येतो, तद्वत् या ग्रंथनौकांच्या सहाय्यानें अन्य देशांतिल ज्ञानभांडार आपल्या देशांत आणून आपल्या देशबांधवांस ज्ञानसंपन्न करितां येतें. इंग्लिश लोकांनीं या ग्रंथनौकांच्या सहाय्यानें देशोदेशांतून ज्ञानभांडार आणून तें आपल्या देशाच्या किनाऱ्यावर उतरून घेतलें व त्याचा आपल्या देशबांधवांस पूर्ण लाभ होईल अशा अनेक सोई केल्या. दुसरीं राष्ट्रेंहीं याच कामीं गुंतलेलीं आहेत. जगांत आमचें पाऊल पुढें पडावें अशी जर आपली मनापासून इच्छा असेल, तर विचाररूपी मालानें भरलेल्या या ग्रंथनौका आम्हीं आपल्या देशांत आणून त्यांतील ज्ञानभांडार आपल्या देशबांधवांस वाटलें पाहिजे.

गुरूची योग्यता सर्व देशांत विशेष मानितात. आम्ही ह्मणतों ग्रंथ हे आपणांस गुरुस्थानी होत. सॉक्रेटीस, प्लेटो, मार्कस ऑरालियस यांसारखें तत्वज्ञानी, गौतमबुद्ध, शंकराचार्य आणि महंमद यांसारखें धर्मसंस्थापक तसेंच व्यास, वाल्मीकि, शेक्सपियर, मिल्टन यांसारखे कविवर्य यांनीं ज्या कामीं आपलें सर्व आयुष्य वेंचलें तेंच काम ते जरी आज विद्यमान नाहींत तरी—पूर्वापेक्षांहि अधिक प्रमाणानें करीत आहेत. त्यांच्या विचारांचा किंवा उक्तींचा [illegible]व एखाद्या भिकार झोंपड्यापासून तों सुंदर [illegible]मान राजवा[illegible]पर्यंत झाला आहे. त्यांचें उत्तमोत्तम विचार

त्यांच्या ग्रंथांत गोंविले असल्यामुळें आपणांस वाटेल त्यावेळीं ते पाहण्यास किंवा ऐकण्यास मिळतात. पूर्वी ते जें कळकळीनें सांगत होते तेंच आज सांगत आहेत. सद्गुरु मिळणें फार दुर्घट असून त्याचा सहवास घडणें, हें तर फारच दुर्घट आहे. परंतु ग्रंथांचें तसें नाहीं. अल्प किमतींत ते आपणांस मिळतात. वाटेल त्यावेळीं सद्बोध करण्यास किंवा नवीन ज्ञान देण्यास ते तत्पर असतात. कधीं कुरकुरत नाहींत किंवा गुरुदक्षिणा मागत नाहींत. कधीं रुष्ट होत नाहींत किंवा सद्बोध करण्यास नाकारीत नाहींत. सारांश, ग्रंथाचा गौरव करावा तेवढा थोडाच होणार आहे.

शिकंदर बादशहानें सर्व पृथ्वी पादाक्रांत केली. अनेक देशांचे राजे दातीं तृण धरून त्यास शरण आले. त्याच्यासारखें अपार वैभव दुसऱ्या कोणाचेंही नव्हतें. तो आशिया खंडांत विजयध्वज फडकावीत असतां इराणचा बादशहा दारियस याची अति मूल्यवान रत्नजडित पेटी त्यास मिळाली. तेव्हां त्याच्या मंत्रिमंडळापैकीं एकानें त्यास प्रश्न केला कीं, " या पेटींत ठेवण्याजोगी अशी योग्य वस्तु कोणती आहे ? " त्यावर बादशहानें [illegible] दिलें, ' हींत ठेवण्यालायक मजजवळ एक वस्तु [illegible] म्हणाल तर होमरचे ग्रंथ ! ' यावरून शिकंदर [illegible] कवीच्या ग्रंथांस किती पूज्य समजत असे याची [illegible] सुज्ञ वाचक सहज करतील.

ग्रंथ हे सन्मित्र होत. या सन्मित्रांचा [illegible] असतां महा दुर्मिळ असे सुविचार आपणांस कळून [illegible] मुळें आपले विचार थोर व प्रगल्भ होतात इतकेंच [illegible] आपल्या वर्तन-क्रमावर त्यांचा सत्परिणाम झाल्यांवाचून [illegible] नाहीं. आरिस्टाटल यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, [illegible] देतात

त्यांपेक्षां जे त्यांना शिक्षण देतात, अशा लोकांस अधिक मान दिला पाहिजे. ‘ स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ’ असें कालिदासानें रघुवंशांत ह्मटलें आहे. कारण आईबाप हे नुसते जीवित्व देतात; परंतु शिक्षक हे त्यांना सन्मार्गानें वागण्यास शिकवितात. शिकंदर बादशहा ह्मणत असे कीं, ‘ फिलिपनें मला जन्म दिला, याबद्दल मी त्याचा जितका ऋणी आहें, त्यापेक्षां ज्यानें मला ज्ञानामृत पाजिलें आहे, त्या आरिस्टाटलचा मी अधिक ऋणी आहें. कालिदास व शिकंदर यांनीं शिक्षकांविषयीं जें लिहिलें आहे, तें ग्रंथास लाविल्यास अधिक शोभणार नाहीं काय ?

ग्रंथ हे कल्पतरु होत. या कल्पतरूपाशीं धैर्य मागा, शांति मागा, संपत्ति मागा, युद्धसामर्थ्य मागा, ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग मागा, लोकांची मनें वळविण्याचें सामर्थ्य मागा, सर्व कांहीं हजर आहे. त्यांस मागील युद्धें, मागील लोकांच्या चालीरीति, त्यांच्या धर्मसमजुती वगैरे अनेक गोष्टी विचारा; ते सर्व सांगतील. तसेंच आकाशाच्या पोकळींत, पृथ्वीच्या पाठीवर, डोंगराच्या शिखरावर, समुद्राच्या तळाशीं काय आहे हेंही ते सांगतील. शत्रूस पादाक्रांत कसें करावें, दुष्टाची खोड कशी मो[illegible]ी, सत्संगती कशी जोडावी इत्यादि अनेक गोष्टी ते तुह्मांस [illegible]जावून सांगतील ! एकाद्या प्रेमळ व ज्ञान संपन्न मित्राप्रमा[illegible] ते तुह्मांला मनोरंजक व बोधपर गोष्टी सांगतील. यक्षाप्रमा[illegible] तुह्मांला विविध लोकांत व विविध प्रदेशांत नेऊन तेथील गोष्टी [illegible]खवितील मात्र अनन्य भावानें तुह्मी त्यांची सेवा केली पाहिजे. [illegible] जें सांगतात तें लक्ष्यपूर्वक ऐकिलें पाहिजे ह्मणजे झालें.

जगांतील सर्व व[illegible]चा नाश करण्याचा सपाटा काळानें एक-
[illegible] या काळाच्या तडा-

ख्यांतून वांचले आहेत इतकेंच नाहीं, तर जसजसा काळ जातो तसतसा त्यांचा कीर्ति-परिमल अधिकाधिक पसरत आहे. खाल्डियन लोकांचे विटांवर लिहिलेले ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध आहेत. रामायण व महाभारत हे ग्रंथ सुमारें चार हजार वर्षांपूर्वीं लिहिलें गेले असून ते अद्याप जसेच्या तसेच आहेत. होमरकवीनें 'इलियड' नामक ग्रंथ लिहिल्यास अडीच हजार वर्षे होऊन गेलीं असून अद्यापि त्या ग्रंथाचें एक अक्षरही नष्ट झालेलें नाहीं. प्लुटार्क यानें सुमारें एकुणवीसशें वर्षांपूर्वीं जी चरित्रमाला लिहिली आहे, ती अद्यापि जशीच्यातशीच आहे. साक्रेटीस व प्लेटो या प्राचीन तत्त्ववेत्त्यांचीं भाषणें अद्याप आपणांस जशींच्यातशींच वाचावयास मिळतात. या अवधींत कित्येक भव्य व सुंदर राजवाडे, दिव्य मंदिरें, सुरम्य उपवनें, पार विलयास जाऊन त्यांचा मागमूसही राहिला नाहीं! कित्येक पुरुष व राष्ट्रें उदयास आलीं व विनाश पावलीं! परंतु वर सांगितलेले ग्रंथ अजून जसेच्या तसेच कायम आहेत इतकेंच नाहीं, तर अनेक भाषांत त्यांचीं भाषांतरें होऊन त्यांचा अधिक प्रसार होत आहे. त्यांचें सत्कार्य वाढत आहे. यावरून ग्रंथांस नाश नाहीं असें नाहीं. त्यांचा नाश त्यांतील विचारांवर अवलंबून असतो. विचार उत्तम असून त्यांत [illegible] जितका अधिक तितका तो ग्रंथ अधिक काळपर्यंत [illegible] विचारांच्या ग्रंथांकडे कोणी पहात नसल्यामुळें ते [illegible] स्थानीं पडून अल्प काळांतच नाहींसे होतात.

मुद्रणकला निघण्यापूर्वीं ग्रंथ हात[illegible]ण्यास फार श्रम लागत असल्यामुळें ते दुर्मिळ [illegible] पाश्चात्य देशांत धर्मोपदेशकांच्या मठांत किंवा विद्यालयांत [illegible] ग्रंथ असत. त्यांची संख्या शें दीडशेंवर क्वचितच अस[illegible] आलबर्ट

नामक एका महंतानें जिवापाड श्रम करून व सर्व आयुष्यभर खपून अवघे दीडशें ग्रंथ जमविले होते; व त्याचा प्रचंड ग्रंथसंग्रह पाहून सर्व लोक आश्चर्यचकित होत असत. इ. स. १३०० पूर्वी आक्सफोर्ड येथील मोठ्या ग्रंथसंग्रहालयांत फारच थोडीं लहानमोठीं पुस्तकें होतीं तीं पेटींत बंद करून ठेविलीं असून पेटी सांखळदंडानें बांधून टाकिली होती. पाश्चमात्य देशांत धर्म प्रचारकांच्या मठांत थोडा ग्रंथसंग्रह असे; मठांत राहणारे जोगीलोक ग्रंथ लिहून थोडाफार पैसा मिळवीत असत.

ग्रंथ लिहून काढावे लागत असल्यामुळें त्यांना फार किंमत पडत असे. आपल्या देशांत शास्त्री, पुराणिक यांच्या घरीं ग्रंथांचा संग्रह असून ते बहुधा लोकांस ग्रंथ वाचावयास देत असत. ज्या शास्त्र्याकडे ग्रंथ अधिक, त्याला विशेष मान मिळत असे. श्रीमान् लोकही थोडाफार ग्रंथसंग्रह करून गोरगरिबांस ग्रंथ वाचावयास देण्यांत विशेष पुण्य समजत असत. कित्येक पुरुष व क्वचित् स्त्रियाही ग्रंथलेखनाचा धंदा करून चरितार्थ चालवीत असत. त्याकाळीं कागद नसल्यामुळें भूर्जपत्र, ताडपत्र ह्या पानांवर ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघात असे. ग्रंथा[illegible] शेवटीं बहुतकरून खालील श्लोक लिहित असत.

तैलाद्रक्षे[illegible] द्रक्षेद्रक्षेत् शिथिलबंधनात् ।
मूर्खहस्ते [illegible] दातव्यमेवं पुस्तकरक्षणम् ॥

यावरून ग्रंथां[illegible] काळजी पूर्वी किती घेतली जात असे, हें व्यक्त होतें. त्रावणक[illegible] तंजावर, काश्मीर, जयपूर वगैरे अनेक ठिकाणीं पूर्वी मोठीं [illegible]कृत [illegible]थसंग्रहालयें होतीं. श्रीनगर येथील [illegible] हस्तलिखित ग्रंथांचा

संग्रह केलेला आढळून येतो. यावरून आमच्या लोकांत पूर्वीपासून विद्येची अभिरुचि विशेष आहे हें उघड दिसून येतें.

मुसलमान लोकांचें या देशांत आगमन होण्यापूर्वी सुधारणेच्या बाबतींत आमचें पाऊल अव्याहत पुढें पडत चाललें होतें. परंतु मुसलमानांचा या देशांत प्रवेश झाल्यापासून आह्मीं दुर्दैवाच्या महान् फेऱ्यांत सांपडलों ! देशांतील शांतता नष्ट झाल्यामुळें लोकांचीं मनें व्यग्र झालीं. कलाकौशल्य वगैरे बाबतींत शोध करण्याचें टाकून देऊन जो तो आपआपल्या फिकीरींत चूर झाला. अनास्थेमुळें पुष्कळ ग्रंथांचा नाश झाला. 'बळी तो कान पिळी' ही स्थिति कित्येक शतकेंपर्यंत चालू राहिल्यामुळें आमचें बहुत ज्ञानभंडार नष्ट होऊन आमची अवनति झाली. पोर्तुगीज किंवा फ्रेंच लोकांनीं या बाबतींत मुळींच लक्ष्य घातलें नाहीं. इंग्रजी लोकांचा अम्मल सुरू झाल्यापासून सर्वत्र शांतता झाली. ते स्वतः विद्याभिलाषी असल्यामुळें कर्नल टॉड, ग्रॅंट डफ, लॉर्ड एलफिस्टन, सर जॉन मालकम, मॉनियर, विलियम्स, प्रो० म्यॉक्समुल्लर इत्यादि आंग्ल ग्रंथकारांनीं इतिहासविषयक व धर्मविषयक अनेक ग्रं[illegible] लिहून आम्हांस अत्यंत ऋणी करून ठेविलें आहे.

लोकशिक्षणाचें काम सरकारानें हातीं घेत[illegible] असून गांवोंगांव शाळा स्थापिल्या आहेत. जिल्ह्यांतील [illegible] भाषेच्या अभ्यासाकरितां वरिष्ठ शाळा स्थापिल्या अस[illegible] विद्यापीठें स्थापिलीं आहेत. ब्राह्मणापासून तों तह[illegible] जातीच्या लोकांस सरस्वतीमंदिराचें द्वार खुलें झालें [illegible] ! शिक्षण मिळतांच एका संस्कृत कवीच्या उक्तीप्रमा[illegible] डोळे एकदम उघडले.

* अथास्य तत्वेषु कृतेऽवभासे
उमुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः ।

मराठी भाषेची जी इतके दिवस फार हेळसांड चालली होती, ती नाहींशी होऊन मराठी भाषा ऊर्जितावस्थेस आणण्याकरितां अनेक विद्वान् लोक मोठ्या आस्थेनें झटूं लागले आहेत. मागील चाळीस पन्नास वर्षांत मराठी भाषेंत चांगले ग्रंथ तयार झाले असून दिवसेंदिवस अधिक अधिक होत आहेत. हें आमचें सुदैवच समजलें पाहिजे !

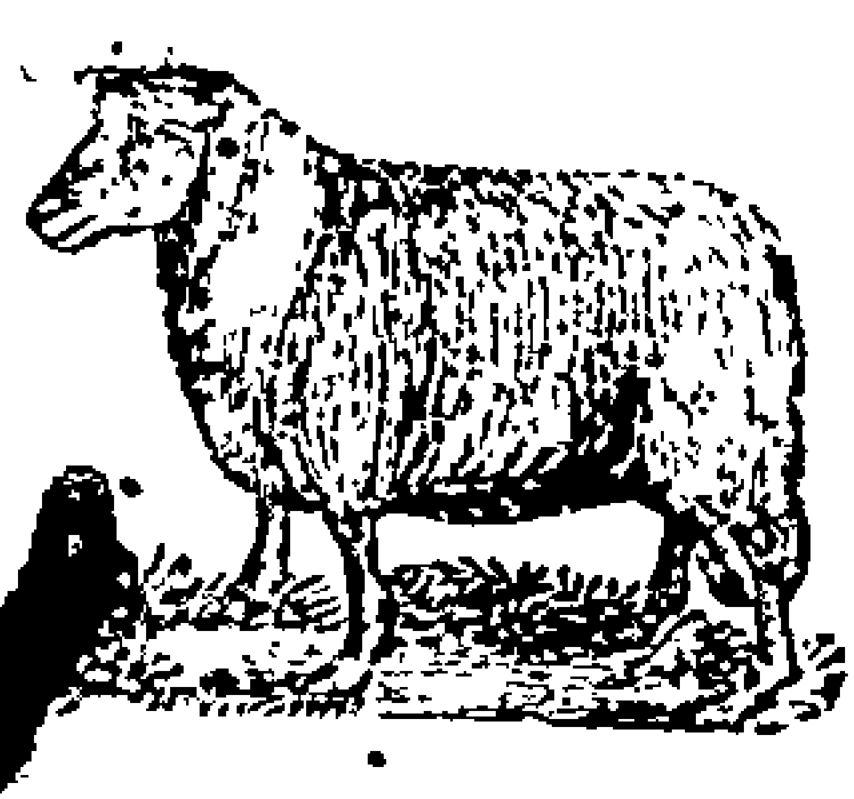

* टीप:—([illegible]) याप्रमाणें तत्वांचा बोध होऊन त्याच्या हृदयांत ज्ञानप्रदीप [illegible] उजळला असतां त्याचे फार दिवस मिटलेले [illegible]
(निबंधमाला.)

भाग ४ था.

वाचनाची अभिरुचि.

तुका ह्मणे सर्व सुख त्या संगतीं । घडेल पंगतीं संताचिया

तुकाराम.

सत्समागमाचा महिमा वर्णन करितांना साधुवर्य तुकाराम यानें सत्समागमापासून जें सुख मिळतें ह्मणून लिहिलें आहे, तेंच सुख ग्रंथांच्या वाचनापासून मिळतें. खरा रसिक विद्वान् आपल्या पुस्तकालयांत बसून ग्रंथवाचनांत निमग्न झाला असतां, त्याला त्या वेळेस जें सुख होतें, त्यापुढें राज्यवैभवही तुच्छ आहे. सुप्रसिद्ध आंग्ल इतिहासकार गिबन यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, " मला जरी सर्व हिंदुस्थानची संपत्ति कोणी देऊं केली, तरी मी वाचनाची आवड दुसऱ्या कोणास देणार नाहीं. " तसेंच सर जान हर्शल याला वाचनाची केवढी गोडी होती, हें त्याच्या एका वाक्यावरून स्पष्ट कळतें. तो ह्मणतो, " ज्या गोष्टीच्या छंदानें सर्व अवस्थांत माझी समाधानवृत्ति राहील, माझ्या [illegible] आयु[illegible]क्रमांत जिच्यायोगानें मला सुख होईल आणि सर्व[illegible] [illegible] [illegible]रक्षण होईल अशी गोष्ट परमेश्वराजवळ मागण्याचा [illegible] आला, तर मी ' वाचनप्रियता ' मागेन. मग मला [illegible] [illegible] [illegible]तिकूळ झाल्या आणि सर्व जग जरी मजवर फिरलें [illegible] [illegible] [illegible] करणार नाहीं. " मोठमोठे कवि, ग्रंथकार, तत्व[illegible], [illegible] वाचणारे होऊन गेले. पुष्कळ वाचून बहुश्रुत [illegible] जगांत नांव लौकिक मिळणें, दिवसेंदिवस अशक्य झालें आहे[illegible]

बुद्धि ही तिजोरीप्रमाणें आहे. तिजोरी असून तींत ठेवण्याकरितां हिरे, माणकें, मोत्यें इत्यादि मौल्यवान वस्तु पाहिजेत. नुसती तिजोरी असून काय उपयोग? 'ज्ञानावीण जी जो कळा । ती ती जाणावी अवकळा' असें एका महाराष्ट्र कवीनें ह्मटलें आहे. बुद्धि ही पडित जमिनीप्रमाणें आहे. जमीन कितीही चांगली असली, तरी तिची मशागत केली पाहिजे, तींतील कांटेरी झाडें काढून टाकून तिची मशागत करून तींत चांगल्या झाडांची लागवड केली पाहिजे ह्मणजे मग तेथें सुंदर उपवन बनतें. जशी जमिनीची तशीच बुद्धीचीही मशागत केली पाहिजे; मनुष्याची किंमत ही त्याच्या ज्ञानावर असते. जेवढें ज्ञान अधिक तेवढी त्याची किंमत अधिक. ज्ञानाच्यायोगानें मनुष्यें देवपण पावलीं आहेत. आपली योग्यता वाढविणें हें प्रत्येक मनुष्याच्या हातीं असतें. स्वकष्टानें मनुष्याची जेवढी योग्यता वाढते, तेवढी दुसऱ्या कशानेंही वाढत नाहीं! 'नर करणी करे सो नरका नारायण होय.' ही ह्मण सुप्रसिद्धच आहे; व इची सत्यता जगांत श्रेष्ठपणा पावलेल्या मनुष्यांचीं चरित्रें वाचलीं असतां सहज कळून येणार आहे.

ज्ञान संप[illegible] सुलभ व उत्तम साधन वाचन होय. एका ग्रंथकर्त्यानें [illegible]नाचा महिमा फारच मोठ्या मार्मिकत्तेनें एका [illegible] केला आहे. तो ह्मणतो 'वाचन मनुष्याचें [illegible] त्याला रानटीपणांत राहूं देत नाहीं.' वाचनाच्या[illegible] अल्प काळांत जेवढें ज्ञान मिळवितां येतें तेवढें [illegible]नाच्यायोगानें मिळवितां येत नाहीं. जें ज्ञान मिळविण्य[illegible]ांच्या लोकांस वर्षानुवर्षें खपावें लागलें, तें आपणांस सहज [illegible]विता येतें. तसेंच त्यांना जे ग्रंथ पहाण्यास-सुद्धां मिळत न[illegible] अमूल्य ग्रंथ सुदैवानें हल्लीं अगदीं सुलभ

झाले आहेत. मात्र आपणांस वाचनाची अभिरुचि पाहिजे ह्मणजे झालें. सिसरोची भाषणें मिळविण्याकरितां फ्रान्स देशाहून रोम शहरीं वकील पाठविण्यांत आला होता. आत्मज्ञानाविषयीं व पुनर्जन्माविषयीं पौरस्त्य देशांतील मतांचा शोध करण्याकरितां लायकरगस आणि पिथ्यागोरस यांना इजिप्त, इराण आणि हिंदुस्थान ह्या प्रदेशांत स्वतः फिरावें लागलें. ज्या ज्ञानाविषयीं सोलन आणि प्लेटो यांची किर्ति सर्व देशभर दुमदुमत होती, तें ज्ञान संपादन करण्याकरितां त्यांना इजिप्तची सफर करावी लागली. ऐतिहासिक गोष्टींची माहिती मिळविण्याकरितां प्रसिद्ध इतिहासकार स्ट्रॅबो आणि हेरोडोटस यांना प्रवास करावे लागत असत इतकेंच नाहीं, तर प्रवासांत त्यांना त्या प्रदेशाची भूगोलविषयक माहिती मिळवून टिपून ठेवणें भाग पडे. या गोष्टी वाचल्या ह्मणजे हल्लीं किती ज्ञानार्जनाच्या सोई झाल्या आहेत त्यांची वाचकांस सहज अटकळ करितां येईल.

वाचनाच्यायोगानें ग्रंथांतील विचारांचा ठसा आपल्या मनावर उमटतो. त्यामुळें आपल्या विचारांत भर पडून ते बरे किंवा वाईट बनतात, व विचार बदलले ह्मणजे त्याप्रमाणें आपलीं मतें बदलतात. आणि मतांचें पर्यवसान शेवटीं आपल्या वर्तनांत होतें. सारांश, चांगलीं पुस्तकें वाचण्याचा क्रम ठेविल[illegible] आपलें वर्तन चांगलें होतें. सद्‌गुणाविषयीं भक्ति [illegible] तिटकारा आपल्या मनांत उत्पन्न होतो. इहलोकीं [illegible] सुखकर होऊन परलोकीं सद्गति मिळते.

वाचनाच्यायोगानें मनरंजन होऊन [illegible] कोणाची संपत्ति जाऊन तो दरिद्री झाला असेल; [illegible] स्त्री अथवा जीवापेक्षांही पलीकडे असा एकुलता ए[illegible] मुलगा निवर्तला असेल; कोणास व्यंगता आली असेल; को[illegible]स सन्मित्रवियोग

झाला असेल; अथवा असाच दुसरा कोणता तरी प्रसंग कोसळून कोणास फार दुःख झालें असेल किंवा आपलें जीवित कंटाळवाणें झालें असेल; अशा वेळीं सर्व दुःखाचा परिहार होण्यास वाचनासारखें उत्तम साधन नाहीं. चिनी धर्मशास्त्रा कानफ्यूशियस स्वतःविषयीं लिहित असतां ह्मणतो कीं, " मी आस्थेनें ज्ञान संपादन करीत असतांना अन्नपाणी विसरलों होतों. तेंच ज्ञान संपादन केल्यावर जो मला आनंद झाला, त्यांत मी आपलें दुःख विसरून गेलों. वृद्धापकाळ मजला गाठींत आहे, याचें मजला भानही राहिलें नाहीं. " वाचनांत मन व्यापृत असल्यामुळें दुःखवेग कमी होतो. जग क्षणभंगुर असून या भवसागरांत मनुष्यावर अनेक बिकट प्रसंग नेहमीं येतात, असे विचार मनात येऊन आपणांस दुःखाचा विसर पडतो. इतकेंच नाहीं तर तें दुःख सहन करण्याइतकें धैर्य आपल्या अंगीं वाचनाच्यायोगानें येतें.

आळस हा मोठा दुर्गुण आहे. आणि तो आमच्या लोकांच्या अगदीं हाडींमासीं खिळला आहे. ' आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ' मनुष्याच्या शरीराला आळस हा महान् रिपु आहे असें भर्तृहरीने एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे. आळस गुन्हा समजून आळशी लोकांस ग्रीक लोक शिक्षा करीत असत. परंतु आळसानें आह्मांस अगदीं खाऊन टाकिलें आहे. पोटास मिळविलें पाहिजे ह्मणूनच आमचे लोक उद्योग करितात, असें ह्मणावें लागतें. नाहीं तर त्यांनीं उद्योगच केला न[illegible]ा. थोडें फार शिकून एखादी नौकरी मिळवावयाची किंवा घरं चालत असलेला धंदा तसाच पुढें चालवावयाचा. तेवढें केलें ह्मणजे आपली इतिकर्तव्यता आटपली ! असें समजून बाकी राहिलेला वेळ कित्येक नाच तमाशांत किंवा गप्पागोष्टींत, कित्येक [illegible]पा काढण्यांत व कित्येक आळसांत घालवितात.

पैशापेक्षांहीं अमोल असा वेळ ते दररोज कितीतरि व्यर्थ दवडि-तात ! परंतु त्या वेळेचा कांहीं तरी उपयोग करावा असें कधींही त्यांच्या मनांत येत नाहीं. शाळेंत जीं काय दोन चार पुस्तकें वाच-ण्यांत आलीं असतील तेवढींच. शाळा सोडल्यावर पुस्तकांकडे ते ढुंकूनसुद्धां बघत नाहींत. पुस्तकें न उघडण्याविषयीं जणूं काय ते शपथच वाहतात. जगांत काय चाललें आहे, हें त्यांना कधींही कळत नाहीं. तसेंच आपल्या भाषेंत इतिहास, काव्य, निबंध, काद-बऱ्या इत्यादि ग्रंथांत चांगले ग्रंथ कोणते, त्यांची नावेंसुद्धां त्यांना माहीत नसतात. नुसतीं नावेंही जेथें माहीत असण्याची मारामार, तेथें त्या ग्रंथांचें वाचन कसलें ! आमचे सुतार, सोनार, लोहार, तेली, तांबोळी, साळी, माळी, शेतकरी इत्यादि अनेक लोकांकडे पाहिलें म्हणजे आम्ही म्हणतों याची सत्यता सहज दिसून येईल. त्या लोकांस नुसतें ट-फ-च जर येत नाहीं, तर पुस्तकें वाचण्याची गोष्ट दूर राहिली ! एखाद्या सुंदर राजवाड्यांत किंवा सुरम्य उपवनांत आंधळ्यास नेलें असतां जसा त्यास आनंद व्हावयाचा नाहीं, तद्व-तच या आमच्या निरक्षर बंधूंची स्थिति होय ! पुस्तकांत सांठवून ठेविलेल्या ज्ञानामृताचा अंशतः लाभ झाल्यामुळें विद्वान् लोकांस जो आनंद होतो, तो या बिचाऱ्यांस काय बरें ठाऊक !

ज्यांना लिहिणें वाचणें येत नाहीं किंवा विद्येचा ज्यांना गंध नाहीं, अशा अशिक्षित किंवा अडाणी लोकांची ही स्थिति झाली. आतां सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या लोकांस [illegible] आवड असते हें पाहिलें पाहिजे. वि[illegible]परीक्षा पास झाल्यावर अथवा एखादी नौकरी, [illegible] व्यवसाय करूं लागल्यावर आमचे बहुतेक तरुण लोक पुस्तकांना फारकत देतात. वर्षानुवर्षे ते पुस्तकें उघडीत [illegible] एखादसें

शिळें वर्तमानपत्र वाचलें तर वाचलें, नाहींतर त्याचीही त्यांना मुळीं अपेक्षा नसते. त्यांच्या घरांतील सांदीकोपऱ्यांत कोठें पूर्वींचीं चार पांच जुनाट पुस्तकें पडून राहिलीं असलीं तर तींही वाळवींच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात. नवीन उपयुक्त पुस्तकें पैसे खर्चून संग्रहीं ठवण्याची बुद्धि तर दूरच; परंतु तीं पुस्तकालयांतून किंवा मित्रांकडून आणून वाचावीं, येवढीसुद्धां त्यांना अभिरुचि नसते ! कामधंदा केल्यावर बाकीचा वेळ ते गंजिफा, पत्ते, बुद्धिबळें किंवा बिझीक खेळण्यांत, विड्या फुंकण्यांत किंवा गप्पा मारण्यांत घालवितात ! ! आणि त्यांतच ते आपणांस धन्य समजतात ! ! !

ज्यांना विद्येचा गंध नाहीं अशा लोकांकडून काळाचा अपव्यय होत असल्यास त्यांत त्यांचा फारसा दोष नाहीं. परंतु जे आपणांस सुशिक्षित ह्मणवितात, वेळेची किंमत ज्यांना पूर्ण माहीत आहे, अशा लोकांनीं वेळेचा दुरुपयोग करणें, हें खरोखर त्यांना अगदीं लाजिरवाणें होय ! ही शोचनीय स्थिति कधीं नाहींशी होईल ती होवो !

आपला व्यवसाय सांभाळून फुरसदीची वेळ जर आपण ज्ञानार्जनांत—अवलोकन, वाचन, संवाद, मनन इत्यादि गोष्टींत—घालण्याचा क्रम ठेविला तर त्यापासून आपणांस सहज पुष्कळ ज्ञानप्राप्ति होणार आहे. विश्वविद्यालयांतून जरी आपणांस पदव्या मिळाल्या नसल्या तरी हरकत नाहीं; परंतु आपण जर अत्यंत काळजीपूर्वक याप्रमाणें परिश्रम करीत आहों, सरस्वतीची उपासना करीत आहों, तर आपणांस केवळ ज्ञानच नव्हे तर लेखनकला व वक्तृत्वकला या अत्यंत उपयुक्त व स्पृहणीय कलाहि साध्य होण्यासारख्या आहेत; आणि हाच ज्ञानार्जनाचा खरा स्वतःचा प्रयत्न होय. अशा प्रयत्नानेंच [illegible]न, आब्राम लिंकन, अकबर बादशहा, शिवाजी ही

मंडळी नांवा लौकिकास चढली. याप्रकारचीं अनेक उदाहरणें देतां येतील. परंतु तीं देऊन व्यर्थ अधिक जागा अडविण्यांत अर्थ नाहीं.

पाश्चात्य राष्ट्रांत जी जागृति दिसून येते व येवढी झपाट्यानें जी त्यांची उन्नति होत आहे, याचें कारण त्यांची वाचनप्रियता होय. तिकडील लोहार, सुतार, काम करणारे मजूर इत्यादि गरीब लोकही आपला धंदा आटोपून वर्तमानपत्रें, मासिकपुस्तकें ऐतिहासिक ग्रंथ, सुरस कादंबऱ्या व धर्मपर व्याख्यानें वाचण्यांत आपला कालक्षेप करितात. आपल्या अल्प मिळकतींतून चांगलीं पुस्तकें विकत घेऊन त्यांचा संग्रह करितात. त्यामुळें ग्रंथकर्त्यांना चांगलें उत्तेजन मिळून ते काळजीपूर्वक अत्यंत परिश्रम घेऊन उत्तम ग्रंथ तयार करितात. सरजॉन लबॉक यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं पुढील पिढींत वकील, वैद्य, प्रोफेसर यांच्यापेक्षां कारागीर, शिल्पकार, व मजूर हे अधिक वाचणारे निघतील; आणि असें होणें अगदीं इष्ट आहे. वाचनापासून पाश्चात्य लोकांचें पुष्कळ कल्याण झालें आहे आणि त्या बाबतींत आह्मीं त्यांचेंच अनुकरण करणें हें अगदीं श्रेयस्कर होणार आहे.

सुप्रसिद्ध निबंधकार लॉर्ड बेकन यानें ह्मटलें आहे कीं, " वाचनानें मनुष्य निष्णात होतो; भाषणानें हजरजबाबी होतो आणि लेखनाच्या योगानें त्याच्या अंगीं टापटीप येते. मनुष्य निष्णात असण्यास तो बहुश्रुत असावा लागतो. आणि वाचनाच्या योगानें बहुश्रुतपणा अंगीं येतो. जगांत दोन प्रकारचे लोक असतात. एक वायोवृध्द आणि दुसरे ज्ञानवृध्द. वयोवृध्य असतात त्यांना कालपरत्वें वृद्धत्व येतें. परंतु जे ज्ञानवृध्द असतात त्यांचें वय जरी लहान असलें तरी बहुश्रुतपणामुळें त्यांचे विचार प्रगल्भ असतात,व त्यांना जगाचा अनुभव विशेष असतो. आर्यधर्मशास्ता मनु यानें लिहिलें आहे:—

न तेन वृध्दो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः ॥ *

वाचन हें ज्ञान मिळविण्याचें सुलभ व उत्कृष्ट साधन आहे, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. जॉन स्टुअर्ट मिल्ल यानें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे. ' मी अगोदर पंचवीस वर्षें जन्मून जितकें ज्ञान मला झालें असतें तितकें बापाच्या शिक्षेमुळें सहज झालें.' आयुष्याचा अपव्यय होऊं नये, थोड्या काळांत आपणांस पुष्कळ ज्ञान प्राप्त व्हावें, याकरितां ल्हानपणापासून वाचनाची संवय लागली कीं, आपण निरनिराळे ग्रंथ पाहूं लागतों व नवीन ज्ञान संपादन करण्याची आपणांस गोडी लागते.

वाचनापासून जे अनेक फायदे आहेत, त्यांतील मुख्य मुख्य येथें सांगणें अवश्य आहे. वाचनापासून मनोरंजन होऊन ज्ञानप्राप्ति होते. पूर्वीच्या लोकांचा अनुभव मिळून त्याचा आपणांस फायदा होतो. मन आळशी न राहतां उद्योगांत गुंतलेलें राहतें. विचारशक्ति जागृत होऊन ज्या गोष्टी पूर्वी आपणांस कळत नसतात, त्या आपोआप कळूं लागतात. दुर्गुणी लोकांविषयीं तिरस्कार उत्पन्न होतो. सत्समागमाचा लाभ होऊन आपलें वर्तन सुधारतें. आपल्या अंगचे नैसर्गिक दुर्गुण नाहींसे होतात. अंगीं विनय व नम्रत्व हीं येतात. असत्याचा द्वेष व सत्याविषयीं प्रीति उत्पन्न होते. विवेक उत्पन्न होऊन आपणास आपली खरी योग्यता समजते. भूतदया अंगीं येते. इहलोकीं सुख मिळून परलोकींही सद्गति मिळते. इत्यादि अनेक फायदे होतात आणि ह्मणूनच विद्वान् लोकांनीं वाचनाचे येवढे पोवाडे गाइले आहेत !

---

* अर्थः—नुसते केंस पांढरे झाल्यानें मनुष्यास वृध्दत्व येत नाहीं. जो ज्ञानी तो अल्पवयस्क असला तरी त्याला देवादिकही वृध्द मानितात.

भाग ५ वा.

वाचावें कसें ?

मागील भागांत पुस्तकांचें पुष्कळ वर्णन करण्यांत आलें आहे. पुस्तकें वाचावीं कशीं, ही गोष्ट चांगल्या रीतीनें समजाऊन घेऊन नंतर तीं वाचलीं असतां त्यापासून फायदा होतो. परंतु या गोष्टीकडे बहुधा कोणी फारसें लक्ष देत नाहींत. पुस्तक हातीं पडलें ह्मणजे तें कसेंतरी वाचून एकदांचें संपवून टाकलें ह्मणजे झालें. नवीन पुस्तक पाहिलें ह्मणजे ते वाचण्यास प्रथम कित्येकांना फार उत्सुकता वाटते. परंतु ती उत्सुकता लवकरच नाहींशी होऊन पांचपंचवीस पानें वाचलीं ह्मणजे त्यांना अगदीं कंटाळवाणें होतें. अर्धेंच पुस्तक वाचून ते टाकून देतात, किंवा आपणावर हें एक मोठें ओझें येऊन पडलें आहे, असें समजून मोठ्या कष्टानें ते पुस्तक कसेंबसें तरी संपवितात. अशा रीतीनें पुस्तकें वाचण्यापेक्षां तीं न वाचलेलीं बरीं. त्यापासून वाचणारांस फायदा होत नाहींच, परंतु उलट वाचनाचे श्रम होऊन जीव मात्र अगदीं कंटाळवाणा होतो. पुस्तकें वाचतेवेळीं मुळींच कंटाळा न येतां मनास करमणूक होईल, भाराभर पुस्तकें न वाचतां थोड्या पुस्तकांपासून अल्प काळांत आपणांस पुष्कळ ज्ञान कसें करून घेतां येईल, हें या भागांत समजून सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अन्न पचन होण्यास अन्न बेताचेंच खाल्लें पाहिजे. तें सावकाश खाऊन त्याचें चांगलें चर्वण झालें पाहिजे. ह्मणजे तें पचतें. परंतु तेंच अन्न जर जास्त खाल्लें, त्याचें चांगलें चर्वण झालें

नाहीं, तर अपचन होईल; इतकेंच नाहीं तर त्यापासून प्रकृति बिघडून आमांश होईल. त्याचप्रमाणें वाचनाचें आहे. आपलें मन जोंपर्यंत शांत असून वाचनापासून त्याला कंटाळा येत नाहीं, तोंपर्यंतच वाचन चांगलें. परंतु मन व्यग्र होऊन कंटाळवाणें झाल्यावर वाचलें असतां त्यापासून फायदा तर होत नाहींच, परंतु उलट मेंदूस त्रास मात्र पुष्कळ होतो. असाच क्रम कांहीं दिवस चालू असल्यावर मेंदू बिघडून त्याचा स्मरणशक्तीवर अनिष्ट परिणाम होतो! ‘ खादाडाला चव नाहीं ’ अशी एक ह्मण आपणांत आहे; त्याचप्रमाणें अति वाचणाराला शब्दसौष्ठव, विचारसौंदर्य, शब्दमाधुर्य हीं फारच थोडीं कळतात. अति वाचणें चांगलें नसून तें बेताचेंच असणें बरें.

हल्लीं शेंकडों पुस्तकें दरवर्षीं छापून प्रसिद्ध होतात. मोठमोठ्या पुस्तकालयांत वाचण्याकरितां हजारों पुस्तकें ठेविलेलीं असतात. शाळा, पाठशाळा शहरोंशहरीं स्थापन होऊन विद्येचा प्रसार मोठ्या झपाट्यानें होत आहे. खरी विद्येची अभिरुचि ज्याला असेल त्याला पूर्वीपेक्षां हल्लीं किती तरी अधिक सोई झाल्या आहेत. अशी स्थिति असून थ्युसिडायडीसारखे इतिहासकार, होमर व्हर्जिलसारखे कवी, आरिस्टाटल व प्लेटो यांसारखें तत्ववेत्ते हल्लीं कां निपजूं नयेत? या पूर्वींच्या लोकांस शिक्षणाच्या फारशा सोई नव्हत्या. फार तर काय, त्यांना ग्रंथसुद्धां फारसे अवलोकन करण्यास मिळत नसत! आणि असें असून ते येवढे विद्वान कसे? याचें कारण हेंच कीं, ते मोठ्या आस्थेनें शिकत असत. ग्रंथांचा अभ्यास ते फारच मन लावून करीत असून कोणत्या ग्रंथांत काय लिहिलें हें त्यांस अगदीं मुखोद्गत असे. हल्लींप्रमाणें त्यांची विद्या केवळ पुस्तकी नव्हती. ते जें कांहीं थोडे शिकत, त्यावर ते पुष्कळ विचार करीत

असत. त्यामुळें त्याच्या बुध्दीचें पोषण होऊन ती विषाळ होत असे. ते स्वयंप्रकाशित असून परप्रकाशाचा त्यांच्या अंगी फारच थोडा अंश असे. लोहाराचा हात, डांकवाल्याचा दम, कारकुनाची मांडी, हीं जशीं सवयींच्या योगानें घट्ट होतात. तेंच बुद्धीचेंहि आहे. विचाराच्या योगानें ती बळकट होऊन तिला सोज्वळता येते.

नुसतीं भाराभर पुस्तकें वाचण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. जे भाराभर पुस्तकें वाचतात त्यांचे विचार अगदीं उथळ असून त्यांची बुद्धि क्वचितच खोल असते. ‘ पुढें पाठ आणि मागें सपाट ’ अशी त्यांची स्थिति होते. एका प्रसिध्द फ्रेंच ग्रंथकारापाशीं फारच थोडा पुस्तकसंग्रह असल्याबद्दल कोणी त्यास हांसलें, तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें कीं, ‘ जेव्हां पुस्तकाची मला जरूर लागते, तेव्हां मी तयार करितों. ’ सर्व हिंदुस्थानांत ज्याच्या विद्वत्तेची ख्याति आहे, अशा एका विद्वान् गृहस्थाच्या घरीं लेखक गेला असतां, तेथें त्यांस सरासरी वीस पंचवीसच पुस्तकें दिसलीं! यावरून हें उघड आहे कीं, पुस्तकें थोडीं वाचलीं असतां पुरेशीं होणार आहेत. परंतु तीं सावकाश आणि विचारपूर्वक वाचलीं पाहिजेत आणि जेणेंकरून त्यांतील पुष्कळ भाग आपल्या ध्यानांत राहील अशी काळजी घेतली पाहिजे.

पुस्तक वाचण्यास हातीं घेण्यापूर्वी तें कोणत्या विषयासंबंधीं आहे, त्याचा कर्ता कोण आहे, हें पहावें. तसेंच नांवास अनुसरून पुस्तकांत विषय प्रतिपादन केला आहे कीं नाहीं, हेंही पहावें. कधीं कधीं नांव भलतेंच आणि आंतील विषय भलताच, असेंही आढळून येतें.* नंतर प्रस्तावना वाचून पहावी.

---

* टीपः—पूर्ण ग्रंथ पाहिल्यावीण । उगाच ठेवी जो दूषण ॥
तो दुरात्मा दुरभिमानी । मत्सर करी ॥

रामदास.

प्रस्तावनेंत ग्रंथकर्ता आपल्या पुस्तकाविषयीं तें लिहिण्यास काय कारण झालें, तें कशाच्या आधारानें लिहिलें इत्यादि अनेक गोष्टींविषयीं उल्लेख करीत असतो. ज्याप्रमाणें एका गृहस्थाची दुसऱ्या गृहस्थाशीं ओळख करून देतेवेळीं आपण त्या गृहस्थाविषयीं प्रथम थोडक्यांत माहिती सांगतों, त्याचप्रमाणें आपलें पुस्तक जनसमूहापुढें मांडतांना ग्रंथकर्ता प्रस्तावनेंत पुस्तकाविषयीं व विषयासंबंधानें बरीच माहिती सांगतो. येवढें पहाणें झाल्यावर त्या पुस्तकाविषयीं कोठें काय टीका झाली होती, ती वाचली असल्यास ध्यानांत आणावी किंवा पहावी. नंतर मधून मधून कांहीं पानें वाचून पहावीं, ह्मणजे आपणांस ग्रंथकाराची भाषासरणी, विचारसौंदर्य, वर्णनशैली, हीं कशीं काय आहेत, तें कळून येईल. जर ग्रंथकाराची भाषा नीरस असून विचारसौंदर्य, वर्णनशैली बातावेताचीच असेल, दुसऱ्याचे विचार मदतीस घेऊनच पुस्तक तयार करण्यांत आलें असेल, तर तें पुस्तक वाचण्यांत वेळ न घालविणें बरें. ज्या पुस्तकाची भाषा चांगली असून ज्यांत ग्रंथकर्त्यांचे स्वतःचे विचार व स्वतःचा अनुभव नमूद केला असतो, अशी पुस्तकें वाचण्यालायक असतात कोणताही पदार्थ खाण्यापूर्वी प्रथम आपण तो चाखून पहातों, चांगला लागल्यास खातों, आणि वाईट लागल्यास निरुपयोगी ह्मणून टाकून देतों. तेंच तत्व पुस्तकांची निवड करितांना उत्तम रीतीनें लागू पडतें. चांगलीं पुस्तकें वाचण्यांत वेळ गेल्यास त्यावेळेचा सदुपयोग होऊन त्यापासून आपणास फायदा होतो. परंतु वाईट पुस्तकें वाचण्यांत जो वेळ जातो, तो आपण व्यर्थ दवडितो; इतकेंच नाहीं, तर त्या वाचनापासून आपल्या मनावर अनिष्ट परिणाम होऊन, आपलें वर्तन बिघडण्याचाही संभव असतो.

वाचते वेळीं आपलें मन क्षुब्ध किंवा क्रोधयुक्त नसावें, तसेंच विवंचना, भीती इत्यादि कसल्याही विकारांनीं मन दूषित नसतां तें शांत असून त्यास श्रम करण्याचा हुरूप असावा. अशी मनाची स्थिति असल्यावर वाचनास सुरवात करावी. सावकाश रीतीनें एक-एक वाक्य वाचावें. वाक्य संपल्यावर तें आपणास समजलें किंवा नाहीं, हें पहावें. तें खरें, विषयास अनुसरून असून महत्वाचें व ध्यानांत धरण्यासारखें असलें तर तेव्हांच चटकर लक्ष लावून तें ध्यानांत धरावें. अशा रीतीनें एक कलम वाचल्यानंतर पुस्तक मिटून जें वाचलें असेल तें ध्यानांत आणावें. प्रत्येक कलमांतील सारांश ध्यानांत आणल्याशिवाय पुढें वाचूं नये. अशा रीतीनें भाग वाचून झाल्यावर त्या भागांत ग्रंथकर्त्यानें काय सांगितलें आहे. काय सांगण्याचा त्याचा प्रयत्न होता व तो त्यास कितपत साधला याविषयीं नीट विचार करावा. आपणांस पूर्वीं किती माहिती होती, नवीन किती मिळाली, हें लक्ष्यांत आणावें. वाचते वेळीं पेन्सिल व टिपणवही जवळ अवश्य असावी व पेन्सिलीनें महत्वाच्या वाक्याच्या बाजूस (समासावर) रेघ मारून ठेवावी. तसेंच प्रत्येक कलमांत जें काय सांगितलें असेल, तें बाजूस दोन चार शब्दांत टिपून ठेवावें. वाचकानें आपल्याकरितां नवीन खुणा शोधून काढाव्या किंवा खालीं दिलेल्या समजून घेऊन वाचते वेळीं तशा खुणा पुस्तकावर करीत जाव्यात. ह्मणजे वाचलेल्या मजकुराची छानणी किंवा विल्हेवाट उत्तम रीतीनें सहज करितां येईल; आणि पुस्तकांतील चांगला भाग सहज आपल्या लक्ष्यांत राहील.

मुख्य विधान केलें असेल तेथें असें चिन्ह करावें.
मुख्य विधान करून तें सिद्ध करण्याकरितां पुढें पुष्कळ प्रमाणें दिलेलीं असतात. मुख्य विधानें

फार महत्वाची असल्यामुळें ती ध्यानांत ठेवणें अवश्य असतें.

:: जेथें एकादा उत्तम विचार नमूद केला असून त्या विचारापासून अनेक विचार निघण्याचा
:: संभव असेल अथवा ते विचार वाचून आपणांस दुसरे कांहीं विचार सुचले असतील तेथें
:: अशी खूण करावी. अशावेळीं ते विचार आपल्या वहींत टिपून ठेवून आपणास जे विचार सुचले असतील, तेही लागलीच टिपून ठेविले पाहिजेत. नवीन विचार ज्या वेळचे त्या वेळीं टिपून न ठेविले तर त्यांची आपणांस विस्मृति पडते, व ते पुनः ध्यानांत येण्याचा फारच थोडा संभव असतो.

× जेथें खोटीं विधानें आढळून येतील तेथें अशी
× खूण करावी.

? ज्या ठिकाणीं आपणास संशय आला असेल तेथें प्रश्न चिन्ह घालावें.

V— एखादा पारिग्राफ विशेष महत्वाचा व ध्यानांत धरण्यास योग्य असा आढळून आल्यास, आरंभीं असें चिन्ह करावें; ह्मणजे तो शोधून काढून पुनः वाचण्यास ठीक पडतें. जेथें सुरस शब्द किंवा वाक्यें आढळून येतील त्या शब्दांखालीं आडवी रेघ ओढून ठेवावी. हा क्रम ठेविल्यास वाचन होऊन आपणांस भाषा परिज्ञानही उत्तम होईल.

याशिवायही आणखी कांहीं खुणा कोणास करणें असतील

तर कराव्यात. परंतु पहिल्यानें खुणा बरोबर ठेवून नंतर त्या करीत जाव्यात. नाहीं तर आपण कशाकरितां खूण केली तें पुढें आपणासच समजणार नाहीं! वर लिहिलेल्या खुणा करण्याचा लेखकाचा क्रम असून तो त्याला फार समाधानकारक वाटतो. त्या योगानें पुस्तकांतील बहुतेक महत्वाचा भाग कोणत्या ना कोणत्या तरी खुणांनीं व्यापत असतो. अशा रीतीनें पुस्तक वाचून झाल्यावर त्यांतील खुणा केलेल्या ओळी पुनः लक्ष्य लावून वाचाव्यात. वेळींच जेवढें आपल्या ध्यानांत राहील तेवढें चांगलें. नंतर आपल्या वहींत पुस्तकाचें नांव, ग्रंथकर्त्याचें नांव, ज्या संग्रहालयांतून पुस्तक आणलें असेल त्याचें नांव व कधीं आणलें असेल ती तारीख, इतकें प्रथम टिपून ठेवून नंतर पुस्तकांतील जेवढा मजकूर लिहून ठेवण्यास योग्य असेल तेवढा मजकूर टिपून ठेवावा. कोणत्या पृष्ठावर तो असेल तें पृष्ठ त्या मजकुराच्या बाजूस लिहून ठेवावें, व ती स्मरणवही फावल्या वेळीं पहात जावी, म्हणजे पुस्तकांतील बराच भाग आपल्या अगदीं सहज लक्षांत राहील.

सर्वच पुस्तकें लक्ष लावून वाचण्यासारखीं असतात, असें नाहीं. कित्येक साधारण रीतीनें वाचून टाकलीं असतां भागतें. कित्येक मधून मधून वाचून पहाण्यासारखीं असतात. पुस्तक म्हटलें कीं, तें ह्या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत वाचून टाकिलेंच पाहिजे असें नाहीं. यासंबंधानें लिहित असतां लार्ड बेकन यानें म्हटलें आहे, “ कित्येक पुस्तकें फक्त चव घेऊन सोडून देण्याच्या लायकीचीं असतात; कित्येक गिळून ठेवण्या सारखीं असतात व कित्येक (अशांची संख्या थोडी असते) चावून चावून खाण्यासारखीं व जिरविण्यासारखीं असतात. म्हणजे

कित्येक पुस्तकें अशीं असतात कीं, तीं अंशतः वाचावीं. कित्येक समग्र साधारण लक्ष्यपूर्वक वाचावीं, व कित्येक (अशीं थोडीं) लक्ष्यपूर्वक व समग्र वाचावीं. " याशिवाय कित्येक पुस्तकें अशीं असतात कीं, तीं वारंवार वाचलीं असतांही अधिक बोधप्रद व ज्ञानदायक होतात.

वर सांगितल्याप्रमाणें वाचनाचा क्रम ठेविल्यास जरी तुह्मीं थोडीं पुस्तकें वाचलीं, तरी त्यांपासून तुह्मांस फार फायदा होणार आहे. तुह्मीं जें वाचलें असेल तें बहुतेक तुमच्या ध्यानांत राहील आणि त्यावर तुह्मीं पुष्कळ विचार केला असल्याकारणानें तें ज्ञान अगदीं तुमचें होईल. लिहिण्याचा किंवा बोलण्याचा प्रसंग असल्यास तुह्मांस त्या पुस्तकांतून बरोबर उतारे देतां येतील. पुनः कदाचित् तें पुस्तक पहाण्याचें कारण पडल्यास तें कोठें आहे, व त्यांत कोणत्या पानावर काय काय लिहिलें आहे, तेंही तुह्मांस वहीवरून तेव्हांच कळून येईल.

वाचते वेळीं दुसरी एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, वाचनापासून लोकांचे जे विचार आपणास कळतात ते नीटपणें समजून घेऊन त्यांची योग्य व्यवस्था लाविली पाहिजे; आपले पूर्वीचे विचार व नवीन विचार यांची परस्परांशीं विचारपूर्वक सांगड घालून त्यांचा एक जीव करून टाकला पाहिजे. असें केल्यानेंच पूर्वीच्या विचारांत नवीन विचार अगदीं एकजीव होतात. बाजारांतून अनेक प्रकारच्या जिनसा खरेदी करून आणल्यावर घरीं त्या आपण पृथक् पृथक् व व्यवस्थेशीर ठेवितों, यामुळें आपणास पाहिजे त्या वेळीं पाहिजे ती वस्तू सहज मिळते. जर आपण जिनसा व्यवस्थेशीर न ठेविल्या, तर काय बरें स्थिति होईल? वेळेवर आपणास एकही वस्तू मिळणार नाहीं, हें

उघड आहे. त्याचप्रमाणें विचारांचें आहे. ते नीटपणें समजून घेऊन ध्यानांत ठेविले तर ते वेळेवर आठवत असतात. नाहीं तर एकच गोंधळ होऊन कांहींच समजेनासें होतें. मग वाचलें काय आणि न वाचलें काय सारखेंच होतें.

अशा रीतीनें लक्ष्यपूर्वक वाचणें सोडून देऊन कित्येक लोक भाराभंर पुस्तकें वाचीत सुटतात. प्रत्येक दिवसास ते चार चारशें पानें वाचतात. टिपणवही अथवा सिसपेनसील त्यांना कधींही लागत नाहीं. ग्रंथकार जें लिहितो, त्यांत सत्य किती, ध्यानांत धरण्यास योग्य असा भाग कोणता व टाकाऊ कोणता, याकडे ते मुळींच लक्ष देत नाहींत. पुस्तकापासून मनरंजन होऊन कसा तरी कालक्षेप व्हावा; येवढीच त्यांची इच्छा असते. त्यांच्या नजरेखालून जरी हजारों उत्तम विचार गेलेले असतात तरी ऐन बाणिच्या प्रसंगीं त्यांना त्यांपैकीं एकही विचार आठवत नाहीं. यामुळें लिहिण्यांत किंवा बोलण्यांत त्यांच्या अंगीं विद्वत्तेचें तेज मुळींच दिसून येत नाहीं. येवढें वाचून ते आपल्या डोळ्यांस आणि मेंदूस मात्र व्यर्थ शिणवितात, असें मोठ्या कष्टानें ह्मणावें लागतें!

वाईट पुस्तकें हातींसुद्धां धरूं नका. सर्वच पुस्तकें चांगलीं असतात, असें नाहीं. छापण्याची कला निघाल्यापासून हजारों पुस्तकें छापून निघतात. त्यांत टाकाऊ घाणेरडीं पुस्तकें किती तरी असतात. अशीं पुस्तकें वाचून आपल्या मनास डाग लावून घेण्यापेक्षां तीं हातीं न धरलेलीं बरीं. वाचकांस कांहींतरी सद्बोध व्हावा, त्यांची नीतिमत्ता, परोपकारबुद्धि, धैर्य, साहस इत्यादि सद्‌गुण वृद्धिंगत व्हावे, अशा हेतूनें तीं मुळींच लिहिलेलीं नसतात. मनोरंजनाकरितांच केवळ तीं असतात. खून, मारामाऱ्या, दरोडे, व्यभिचार, लुच्चेगिऱ्या इत्यादि अनेक निंद्य कृत्यांचें चटकदार वर्णन

करून ते वाचकांचीं मनें खराब गोष्टींकडे लावितात. असलीं घाणेरडीं पुस्तकें वाचण्याची गोडी लागली ह्मणजे उदात्त व प्रासादिक काव्येंसुद्धां त्यांपुढें तुच्छ वाटतात ! त्यामुळें ज्ञानार्जनाची इच्छा व तशीच विचार करण्याची संवय नाहींशी होऊन क्षणिक मनरंजन होण्यांतच मोठी गोडी वाटते. अशा रीतीनें घाणेरडीं पुस्तकें वाचण्याकडे वाचकांची प्रवृत्ति होऊन त्या पुस्तकांचा फार जारीनें खप होतो. ज्या पुस्तकांत अशीं चटकदार व स्वकपोलकल्पित वर्णनें नसतात, तीं पुस्तकें फारशीं कोणी हातीं धरीत नाहींत. आणि त्यामुळें चांगल्यां पुस्तकांचा खप होत नाहीं; व तीं छापण्यासही कोणी फारसे धजत नाहींत ! याकरितां वाईट पुस्तकें वाचण्याची प्रवृत्ति लोकांत जेवढी ह्मणून कमी होईल तेवढी बरी.

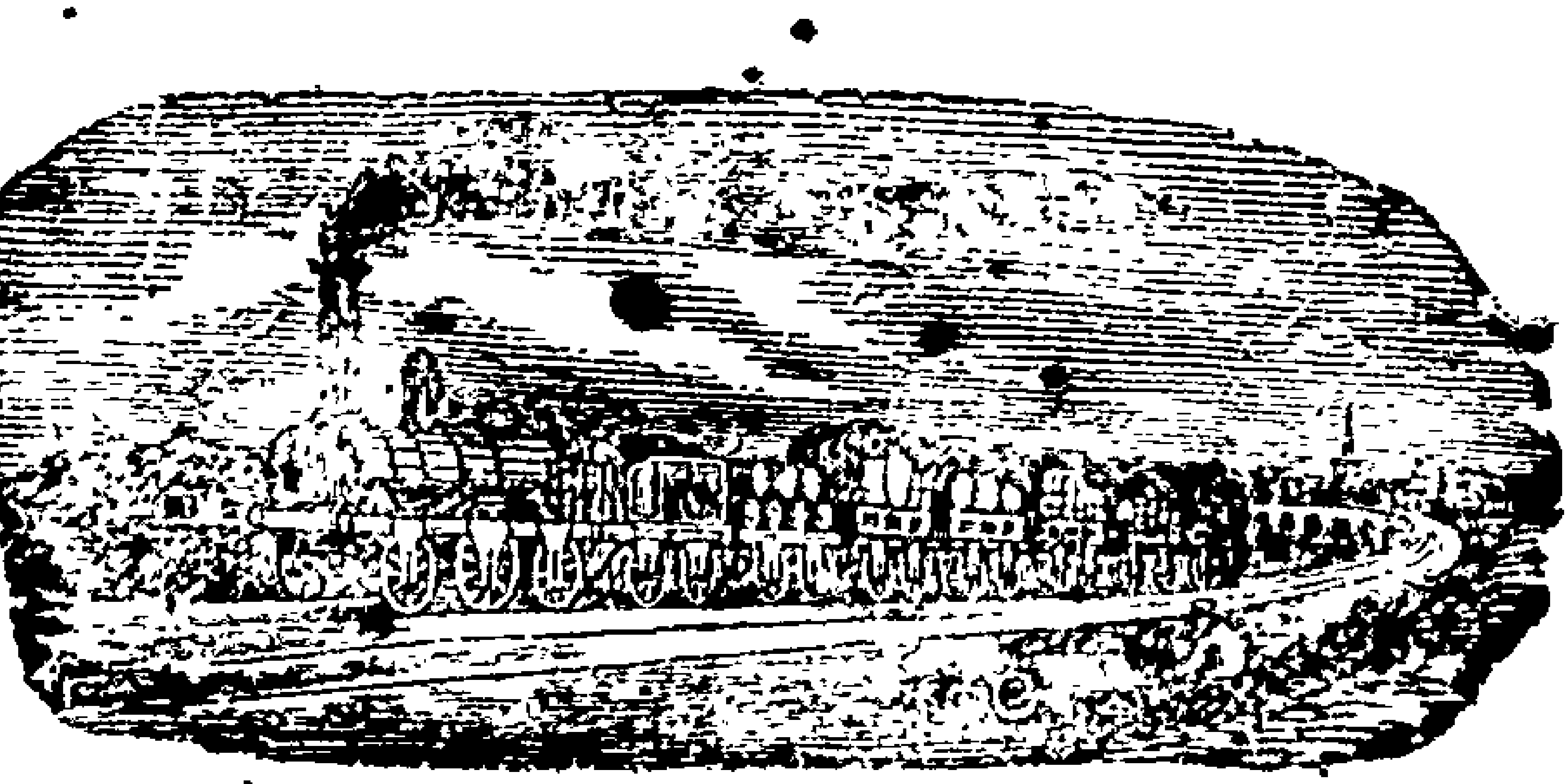

भाग ६ वा.

प्रसिद्ध ग्रंथकार आणि त्यांचें वाचन.

ज्ञानार्जनाच्या कामीं वाचनासारखें दुसरें सुलभ व उत्तम साधन नाहीं, हें पूर्वीं सांगितलेंच आहे. वाचन हें खऱ्या विद्वत्तेचें एक मुख्य अंग होय. जन्मत:- मनुष्य विद्वान् नसून विद्वत्ता ही त्यास स्वकष्टानें मिळवावी लागते. अशी विद्वत्ता ज्यांनीं संपादन करून आपणांस धन्य ह्मणवून घेतलें, जनसमूहास सन्मार्गास लाविलें, ग्रंथ लिहून पुढील लोकांस ऋणी करून ठेविलें, अशा थोर पुरुषांच्या चरित्रमालिकेचें अवलोकन केल्यास असें आढळून येईल कीं, दिवसांतून त्यांचे तीन चार तास तरी निदान पुस्तकें वाचण्यांत जात असत. पाठशाळेंतील शिक्षणक्रम चालू असतांनाच ते सुरस व उत्तम ग्रंथ वाचीत व शिक्षणक्रम आटोपल्यावर निदान चार पांच वर्षेपर्यंत तरी वाचनांत काळ घालवित असत. कोणत्या विषयांवर प्राधान्यत्वें करून लिहावयाचें तें ठरवून नंतर त्या विषयावरील उत्तमोत्तम ग्रंथ वाचून व सांगोपांग माहिती मिळवून प्रथम ते आपली भूमिका उत्तम बनवित असत आणि नंतर ग्रंथ लिहिण्यास लागत असत, लेखन व्यवसायांतही त्यांचें वाचन चालू असेच. कित्येकांस तर वाचनाची एवढी गोडी लागली होती कीं, जिवांत जिव असे तोंपर्यंत त्यांनीं आपला वाचनाचा ह्व्यास कधींही सोडिला नाहीं. ऐहिक लाभाची इच्छा धरून ते ग्रंथ वाचीत नसत, तर आपणास ज्ञान मिळावें किंवा सत्य कळावें आणि आपल्या हातून उत्तम लोकसेवा व्हावी, हीच त्यांची मोठी इच्छा असे.

सुप्रसिद्ध वक्ता एडमंड बर्क हा दररोज अजमासें तीन तास वाचनांत घालवीत असे. त्यानें एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे कीं, " पुष्कळ वाचन चांगलें. परंतु त्या वाचनाचें मनांत चांगलें रूपान्तर करून योग्य प्रसंगीं त्याचा उपयोग करणें हें अधिक चांगलें. " ड्रायडनचे गद्य ग्रंथ त्याला फार आवडत असत.

गिबन नामक प्रसिद्ध इतिहासकाराच्या चरित्रावरून समजतें कीं, तो सोळा वर्षांच्या वयाचा होण्यापूर्वींच त्यानें आरबी, इराणी, तारतर, तुर्क वगैरे लोकांविषयीं इंग्रजी भाषेंतील सर्व पुस्तकें वाचून टाकिलीं होतीं. इतिहासाची त्याला फार गोडी असे. ' युनिव्हर्सल हिस्टरी [जगाचा इतिहास] झेनोफन, हेरोडोटस, यांच्या ग्रंथांच्या वाचनापासून त्याच्या मनास आनंद होऊन त्याचें सर्व लक्ष इतिहासाकडे लागलें व पुढें तो मोठा इतिहासकार झाला. वाङ्मयात्मक ग्रंथही तो मोठ्या आवडीनें वाचीत असे. आपल्या वयाच्या पंचविसाव्या वर्षीं त्यानें ग्रीक भाषा शिकण्यास सुरवात केली, यावरून त्यास विद्येची केवढी अभिरुचि असे, हें चांगलें व्यक्त होतें. लहानपणीं व पाठशाळेंत असतांना गिबन याच्या धार्मिक शिक्षणाची फार हेळसांड झाल्यामुळें त्याच्या मनावर जो अनिष्ट परिणाम झाला; तो सर्व आयुष्यभर टिकला. आपल्या वाचनाविषयीं गिबन यानें एक ठिकाणीं लिहिलें आहे, " पुस्तक हातांत घेऊन त्याचें नांव, विषय, अनुक्रमणिका पाहून टाकिली ह्मणजे कांहीं वेळ पुस्तक मी एकीकडे ठेवीत असें आणि त्या विषयावर आपल्यास किती माहिती आहे हें पहात असें. हें स्वपरीक्षण आटोपलें ह्मणजे मग तें पुस्तक वाचावयास आरंभ करावयाचा. एकीकडे फिरावयाला जाऊन त्या पुस्तकांतील किंवा त्यांतील एखाद्या भागांतील विषयासंबंधानें मला किती माहिती आहे किंवा माझी काय समजूत

आहे, मला काय वाटत आहे, हें एकदां पाहिलें ह्मणजे मग त्या पुस्तकानें माझ्या ज्ञानास किती भर घातली आहे हें ओळखण्याची मला पात्रता येत असे. पुस्तककर्त्याचा व माझा अभिप्राय जुळल्यावर मला फार संतोष होत असे. विरोध पडला तरी त्याच्यामुळें माझ्या मनास बळकटी येत असे."

पोप—बारा वर्षांचा असतांनाच पोप यानें घरींच वाचनास सुरुवात केली. काव्य वाचण्याचा त्याला विशेष नाद असे. **वालर, स्पेन्सर, ड्रायडन** यांचीं काव्यें वाचून त्याला फार आनंद होई. त्यानें तत्वज्ञान व आत्मज्ञान या विषयांवरील ग्रंथ वाचले होते, इतकेंच नाहीं तर यांशिवायही अनेक प्रकारचे ग्रंथ त्याच्या अवलोकनांतून गेले होते. त्याला वाचनाचा इतका नाद होता कीं, त्यापासून त्याची शरीरप्रकृति बिघडेल कीं काय अशी त्याच्या आप्त मंडळीस भीति पडली होती.

मिल्टन—या आंग्ल कवीनें पाठशाळेंत सात वर्षें अभ्यास केल्यावर तो **हार्टन** नामक गांवीं जाऊन राहिला. तेथें त्यानें पांच वर्षें वाचनांत घालविलीं. तो काळजीपूर्वक पुस्तकांची निवड करी व उपयुक्त अशींच पुस्तकें वाची. त्यास जी माहिती लागे किंवा ज्या उद्देशानें तो पुस्तक हातीं घेई, ती माहिती मिळेपर्यंत किंवा तो उद्देश साध्य होईपर्यंत तो सहसा पुस्तक खालीं ठेवीत नसे. त्याची एक टिपणवही सांपडली आहे. तींत ग्रीक, ल्याटिन, फ्रेंच, इटालियन, इंग्लिश इत्यादि ८० ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील टिपणें आढळून येतात. तसेच त्यानें वाचलेलें **आराटस लायकोफ्रन, युरिपिडीस** आणि **पिंडार** हे ग्रंथ हल्लीं उपलब्ध असून त्या ग्रंथावर त्यानें ठिकठिकाणीं केलेलीं जीं विपुल टिपणें आहेत, त्यावरून तो किती लक्ष्यपूर्वक वाचणारा होता, याची पूर्ण साक्ष पटत आहे.

सर वाल्टर स्कॉट—ह्या सुप्रसिद्ध कादंबरीकाराची कादंबरी लिहिण्याकडे जी प्रथम प्रवृत्ति झाली, तिला कारणीभूत सरव्हांटिस नामक एका स्पानिश कादंबरीकाराचे ग्रंथ झाले. सरव्हांटिसच्या कादंबऱ्या तो मोठ्या आवडीनें वाची व त्यांची फार प्रशंसा करी. घरींदारीं किंवा कोठेंही तो असला तरी त्याचें अवलोकन फार लक्ष्यपूर्वक असे. त्याला फिरण्याचा व सृष्टि शोभा पहाण्याचा विशेष नाद असे. इट्यालियन आणि स्पानिश या भाषा त्यास चांगल्या अवगत होत्या. कादंबऱ्या, योद्धयांचे पराक्रम, मध्ययुगांतील दंतकथा आणि देशांतील प्रचलित गाणीं (पोवाडे) इत्यादि वाचण्याकडे त्याचें विशेष लक्ष्य असे. त्याची कल्पनाशक्ति विलक्षण होती आणि तीमुळें त्याला एकांतवास मुळींच दुःखद होत नसे.

लार्ड मेकॉले:—हा प्रसिद्ध निबंधकार व इतिहासकार फार जबर वाचणारा असून कादंबऱ्या वाचण्याचा ह्याला विशेष नाद असे. याची वाचनाची रीत अशी असे कीं प्रत्येक पान वाचून झाल्यावर तो पुस्तक मिटी; आणि काय वाचलें तें सर्व पुनः ध्यानांत आणी. प्रथम प्रथम त्याच्या ध्यानांत कांहींच राहात नसे; परंतु पुढें त्याची स्मरणशक्ति इतकी वाढली कीं, पुस्तक मिटतांच सर्व मजकूर त्याच्या एकदम ध्यानांत येई इतकेंच नाहीं, तर वाचलेल्या पुस्तकांतील निवडक वाक्यें तो शब्दशः ह्मणून दाखवी. त्याच्या ग्रंथांत शब्दसौष्ठव, अर्थगांभीर्य व हृदयंगम वर्णनशैली हीं जीं पदोपदीं आढळून येतात, त्या सर्वांस कारण त्याचें विशेष व मनःपूर्वक वाचन होय. थ्याकरे यानें त्याच्याविषयीं लिहिलें आहे कीं, "एक वाक्य लिहिण्यास तो वीस पुस्तकें वाचतो आणि सृष्टिवर्णनाची एक ओळ लिहिण्यास तो शंभर मैल प्रवास करतो." ज्या विषयावर लिहावयाचें त्या विषयावरील सर्व ग्रंथ वाचून स्वतः मनाची खात्री झाल्याशिवाय तो आपला ग्रंथ सहसा प्रसिद्ध करीत नसे.

सर विलियम हामिल्टन—ह्मणून एक तत्ववेत्ता होऊन गेला. त्याचें ह्मणणें असें कीं, वाचतांना महत्वाच्या भागावर खुणा करून ठेवाव्या. एकाद्या महत्वाच्या ग्रंथाचा अभ्यास करतांना महत्वाच्या शब्दाखालीं किंवा वाक्याखालीं पेन्सिलीच्या रेघा मारण्याचें काम जर चांगलें शहाणपणानें केलें तर त्या ग्रंथाचा थोडक्यांत गोषवारा काढ-ल्यासारखें होतें. निरनिराळया रंगांच्या पेन्सिलींनीं याहीपेक्षां चांगलें काम होतें. ऐतिहासिक दृष्टांतात्मक किंवा इतर तऱ्हेचा मजकूर यांतील भेद दाखविण्यास निरनिराळया रंगांच्या पेन्सिली चांगल्या. त्यांच्या योगानें गोषवारा मिळतो; व शिवाय त्या ग्रंथाची मीमांसाही होते.

जॉन मोर्लेः—यानें एका निराळ्याच वाचनपद्धतीची प्रशंसा केली आहे. तो ह्मणतो. कीं, उत्तम पुस्तकाचा अभ्यास एकाच वेळीं होत नाहीं. तीं पुस्तकें वारंवार वाचावीं. वारंवार वाचण्यांत वेळेचा दुरुपयोग होत नाहीं. एकवेळां जीं पुस्तकें वाचण्यासारखीं असतात; तींच शंभर वेळां वाचलीं असतां वेळेचा दुरुपयोग होत नाहीं.

ग्रे नामक आंग्लकवि वाचनाचा मोठा भक्त होता. मेजावर पडून वाचीत असलेला तो दिसे. लेहंट याचे ग्रंथ वाचणें त्याला आवड असे. शाळेंत असतांनाच त्याला विशेष वाचनाभिरुचि लागलेली होती. एकदा तुरुगांत असतांनाही त्यानें वाचण्याकरितां काव्यग्रंथ विकत घेतले. तो जरी गरीब स्थितींत होता तरी पुस्तकें विकत घेण्याकडे तो बराच पैसा खर्च करीत असे. बायरन कवि हा खाते वेळीं, अंथरुणांत सुद्धां वाची. त्याचें वाचन पुष्कळ अ-सून तें सर्व तऱ्हेचे असल्यामुळें त्याला विविध माहिती असे.

चार्लस डिकन्स या कादंबरीकारावर लहान पणापासूनच सरस्वतीचा वरदहस्त होता. याची कल्पनाशक्ति महाविलक्षण होती. प्रवासवर्णनें, कादंबऱ्या, व गोष्टी, वाचण्याची त्याला विशेष आवड असे. ज्याप्रमाणें शरिराला अन्नवस्त्राची अत्यंत आवश्यकता असते

त्याप्रमाणें तरुण मंडळीच्या कल्पना शक्तीचा यथायोग्य परिपोष झाला पाहिजे, असें त्याचें मत आहे.

ह्यूम, स्विफ्ट इत्यादि ग्रंथकारांसही वाचनाची विशेष अभिरुचि असे. आपल्या इकडील कालिदास, भवभूति, दण्डी, बाण, या संस्कृत कवींच्या तसेंच मुकुंदराज, श्रीधर, वामन, मोरोपंत, तुकाराम, एकनाथ, ह्या महाराष्ट्र कवींच्या श्रवण, मनन आणि अवलोकनांतून पूर्वींचे बरेच ग्रंथ गेले होते. ज्ञानार्जनाच्या व ज्ञान-प्रकाराच्या कामीं त्यांनीं आपलें सर्व आयुष्य वेंचिलें! पैसा जोडाव-यास ज्याप्रमाणें सतत उद्योग लागतो, त्याप्रमाणें ज्ञानार्जनाच्या कामींही सतत परिश्रम करावे लागतात. 'थेंबें थेंबें तळें सांचें' या ह्मणीप्रमाणें ज्ञान हें अल्प अल्प अंशानें प्राप्त होऊन सतत परिश्र-मानें त्याचा समुद्र बनतो.

लोकांत मान्यता किंवा प्रसिद्धी होण्यास कित्येक ग्रंथकारांस वर्षानुवर्षे लागलीं. बहुतेक ग्रंथकार मध्यवयांत किंवा उत्तरवयांत प्रसिद्धीस आले. टेनिसन आपल्या वयाच्या पन्नासाव्या वर्षी उत्तम कवी ह्मणून ठाऊक झाला. ब्राऊनिंग हा साठ वर्षांचा होईपर्यंत तो उत्तम कवि आहे, हें लोकांस मुळींच माहीत नव्हतें. गोल्डस्मिथ यानें 'डेझर्टेड व्हिलेज' हें सुरस काव्य आपल्या वयाच्या ४६ व्या वर्षी प्रसिद्ध केलें, तेव्हांपासून त्याची ख्याति झाली. मिल्टन कवीनें 'प्याराडाईस लास्ट (स्वर्गपतन) व प्याराडाईस रिगेंड (पुनः स्वर्गारोहण) हीं उत्तम काव्यें आपल्या ह्मातारपणीं लिहिलीं. याव-रून आमच्या वाचकांनीं हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, नुसती बुद्धि असून तिचा फारसा उपयोग होत नसतो, तर त्या बुद्धीस वाचन-रूपी जीवन घालून ती वृद्धिंगत केली पाहिजे, व सतत परिश्रम करून आपल्या अंगीं विशेष विद्वत्ता आहे, असें जगाच्या प्रचीतीस आणून दिलें पाहिजे.

भाग ७ वा.

स्मरणशक्ति व ती वाढवावी कशी.

स्मरणशक्तीचा वाचनाशीं अति निकट संबंध आहे. पुस्तकें वाचून मिळविलेलें ज्ञान ध्यानांत रहाण्यास स्मरणशक्ति चांगली असली पाहिजे. ध्यानांतच जर कांहीं रहात नसेल, तर वाचनाचे व्यर्थ श्रम कशाला? अवलोकन, संभाषण, वाचन, मनन इत्यादि साधनांच्या योगानें महत्प्रयासानें ज्ञान मिळवावयाचें, तें विसरून जाण्याकरितां नव्हे, तर त्या ज्ञानाचा आपणास नेहमीं उपयोग व्हावा, अशी प्रत्येक मनुष्याची मनापासून इच्छा असते. दहावीसदां ग्रंथ वाचून जी गोष्ट एकाच्या ध्यानांत रहात नाहीं तीच एकदां वाचण्यानें दुसऱ्याच्या ध्यानांत रहाते. एखादा वाटसरू मार्ग क्रमित असतां तृषेनें विव्हळ झाला असतांना त्यास उत्कृष्ट विहीर लागावी, परंतु त्या जवळचें भांडें इतकें फुटलेलें असावें कीं त्यांतून थेंबभरसुद्धां पाणी त्याच्या हातीं पडूं नये, अशी स्थिति झाली असतां तो वाटसरू किती निराश होईल बरें! तेंच त्याचें भांडें धड असतें तर तेथें त्यानें आपली तहान भागविली असती आणि प्रवासांत पिण्याकरितां आपणाबरोबर आणखी पाणी घेतलें असतें. तद्वत् स्मरणशक्ति हें एक भांडें असून या भांड्यांत मनुष्यास आपलें सर्व ज्ञान, सर्व अनुभव, सांठवून ठेवितां येतो. ज्ञानाचा किंवा अनुभवाचा पाया बहुतेक स्मरणशक्तीवर अवलंबून आहे. याकरितां स्मरणशक्ति ह्मणजे काय व ती वाढवावी कशी, याविषयीं प्रत्येकानें अवश्य माहिती करून घेतली पाहिजे.

आपण जी गोष्ट एकदां पाहिली असेल किंवा ऐकिली असेल, ती आपणास पुढें पाहिजे त्या वेळीं ज्या शक्तीच्या योगानें पुनः ध्यानांत आणतां येते, त्या शक्तीस स्मरणशक्ति असें ह्मणतात. पशुपक्षी इत्यादि प्राण्यांस स्मरणशक्ति अत्यल्प आहे; ती मनुष्याच्याच ठिकाणीं परमेश्वरानें अधिक ठेविली आहे. सृष्टिक्रमांत मनुष्यप्राणी ईश्वराच्या खालोखाल असून तो जगांतलि सर्व वस्तूंवर व प्राणिमात्रांवर आपला पूर्ण अंमल गाजवीत आहे, याचें कारण हेंच कीं, जगन्नियंत्यानें त्यास बुद्धि व स्मरणशक्ति या दोन अमोल देणग्या दिल्या आहेत. जेवढी बुद्धीची उपयुक्तता आहे, तेवढीच स्मरणशक्तीचीही आहे. बुद्धीच्या योगानें मनुष्यास ज्ञान प्राप्त होतें, आणि स्मरणशक्तीच्या योगानें तें त्यास सुरक्षित सांठवून ठेवितां येतें. स्मरणशक्तीस कोठाराची उपमा देण्यांत येतें, ती वास्तविक पहातां बरोबर नाहीं. कोठारास कसला तरी आकार असून अमुक एक मण किंवा खंडी इतकाच माल त्यांत राहील, जास्त रहाणार नाहीं. तसें स्मरणशक्तीचें नाहीं. विचार हे जड पदार्थ नसल्यामुळें ते साठविण्याचें कोठार जी स्मरणशक्ति तीस आकार नाहीं. आणि जडत्वही नाहीं. मेंदूसारख्या लहानशा जागेंत जरी तिचा समावेश आहे, तरी तिची व्यापकता इतकी आहे कीं, मनुष्यानें आजन्म किती जरी ज्ञानाच्या राशीच्याराशी मिळविल्या तरी त्या सगळ्यांचा तींत समावेश होऊन आणखी जागा नेहमीं रिकामीं असावयाचीच. ज्ञान सांठविण्यास स्मरणशक्तींत जागा शिल्लक नाहीं, अशी गोष्ट कधीं घडून आली असेल, असें मुळींच संभवत नाहीं.

स्मरणशक्ति सर्वांस सारखी असते असें नाहीं. कोणाच्या ठिकाणीं ती जास्त असते व कोणाच्या ठिकाणीं कमी असते. तरी

पण मनुष्यानें प्रयत्न केल्यास त्यास आपली स्मरणशक्ति बरीच वाढवितां येते. अष्टावधानी, शतावधानी या लोकांची स्मरणशक्ती जरी जन्मत: अधिक असली, तरी स्वप्रयत्नानें ते ती पुढें वाढवितात. आणि त्याचमुळें साधारण लोकांस ते आपल्या अलौकिक स्मरणशक्तीच्या योगानें अगदीं थक्क करून सोडतात. स्मरणशक्ति वाढविणें हें काम फार कठीण व महत्प्रयासाचें आहे. ते एक दोन दिवसांत किंवा महिन्या दोन महिन्यांत साध्य होण्यासारखें नसून त्याकरितां वर्षानुवर्षें खपलें पाहिजे. आपणांस ज्या संवयी लागल्या असतील त्या समूळ नाहींशा करून त्या जागीं नवीन संवयीं लाविल्या पाहिजेत. जुन्या संवयींस फाटा देऊन नवीन लावणें हें काम किती कठीण आहे, हें आमच्या वाचकांच्या पूर्ण अनुभवास आलेंच असेल. त्याविषयीं जास्त लिहिण्याची येथें आवश्यकता नाहीं.

स्मरणशक्ति हें विचाराचें कोठार आहे ह्मणून पूर्वीं सांगितलेंच आहे. कोठारांत तऱ्हतऱ्हेच्या लहान मोठ्या अनेक वस्तु ठेवणें असल्यास त्यांचें वर्गीकरण करून त्या शिस्तवार ठेविल्या पाहिजेत व त्या वारंवार पाहिल्या पाहिजेत. ह्मणजे कोणती वस्तु कोठें आहे, हें वेळेवर सहज चटकन् सांगता येईल. त्याचप्रमाणें विचारांचें आहे. जें जें आपण ऐकतों किंवा पहातों, तें प्रथम लक्षपूर्वक मनन करून ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. कोणतीही गोष्ट लक्षपूर्वक व शांतपणें समजून घेणें ह्मणजे अर्धेअधिक काम झाल्यासारखें आहे. पुष्कळ लोकांची चूक होते ती या ठिकाणींच. ते कोणतीहि गोष्ट बरोबर पहात नाहींत, ऐकत नाहींत, अथवा ती विषयीं फारसा विचारही करीत नाहींत. यामुळें ती त्यांस बरोबर समजत नाहीं किंवा ती त्यांच्या ध्यानांतही बरोबर रहात नाहीं. जें जें तुह्मी पहाल किंवा ऐकाल त्याविषयीं प्रथम नीट लक्ष-

पूर्वक विचार करा. आपले पूर्वीचे विचार व नवीन विचार यांची वेळींच योग्य सांगड घाला. असें केल्यानें बऱ्याच गोष्टी तुमच्या सहज ध्यानांत रहातील. जीं कामें तुह्मांस करावयाचीं असतील तीं चांगल्या रीतीनें व लक्षपूर्वक करण्याची संवय अवश्य लाविली पाहिजे. तरच तीं तुमच्या ध्यानीं रहातील. लक्ष न देतां अर्धवट कोणतेंही काम करण्यापेक्षां न करणें बरें.

प्रथमतः मनुष्याचा स्वभाव स्थिर व शांत असला पाहिजे. जे लोक धांदल्या व गडबड्या स्वभावाचे असतात, लक्षपूर्वक पहाण्याची, ऐकण्याची किंवा वाचण्याची ज्यांना मुळींच संवय नसते, अशा लोकांच्या ध्यानांत कोणतीही गोष्ट क्वचित्च रहाते. याचें कारण असें कीं, लक्षपूर्वक अवलोकन करण्याची जेव्हां संधि असते, तेव्हां त्यांनीं दुर्लक्ष केल्यामुळें त्यांच्या मनावर बरोबर ठसा उमटत नाहीं आणि त्यामुळें त्यांच्या ध्यानांत ती गोष्ट रहात नाहीं. कदाचित् जरी राहिली तरी वेळेवर ती त्यांना बरोबर आठवत नाहीं. गडबड्या स्वभावाच्या मनुष्यांच्या ठिकाणीं तर्कशक्ति किंवा समर्पकपणा फारच थोडा असतो. त्यांची विचारशक्ति कोती असते. त्यांनीं जरी पुष्कळ प्रवास केला किंवा पुष्कळ ग्रंथ वाचले, तरी त्यांच्या ज्ञानभांडारांत फारशी भर पडत नाहीं.

कांहीं लोक शून्यवृत्तीचे असतात. सृष्टींतील अनेक वस्तू ते पहातात. संवाद, वाचन इत्यादिकांच्या योगानें त्यांस पुष्कळ नवीन गोष्टी कळून येतात; परंतु त्यांचे ध्यानांत कांहीं रहात नाहीं. याचें कारण असें कीं, जो विषय ते हातीं घेतात, त्याकडे त्यांचें मुळींच लक्ष नसतां तें त्यावेळीं एका भलत्याच विषयाकडे असतें. त्यामुळें ते दोन्हीही विषयांस अंतरतात. जो विषय हातीं घेतलेला असतो तो त्यांस समजत नाहीं. आणि ज्या विषयाची तंद्री लागलेली असते, तोही त्यांना

पुरता कळत नाहीं. सारांश 'इदंचे नास्ति न परंच लभ्यते' अशी त्यांची स्थिति होते. शून्यवृत्ति ही एक मानसिक महाव्याधि आहे. ती जडली असतां मनुष्य डोळे असून अंधळा होतो; कान असून बहिरा होतो; त्याची विचारशक्ति, स्मरणशक्ति वगैरे सर्व शक्ती नाहींशा होतात ! सारांश, शून्यवृत्ति हें एकप्रकारचें वेडच आहे, असें ह्मटलें असतां फारसें गैरवाजवी होणार नाहीं. याकरितां ही व्याधि जडूं न देण्याविषयीं प्रत्येकानें फार खबरदारी घेतली पाहिजे. एकदां जडली कीं, ती हळूहळू वाढत जाते आणि पुढें मनुष्य अगदीं कुचकामाचा होतो !

कोणतीही गोष्ट ध्यानांत रहाण्यास तिजकडे चांगलें लक्ष्य दिलें पाहिजे. लक्ष्य न दिलें तर तीं ध्यानांत रहात नाहीं. एखाद्या भिंतीवर असंख्य चित्रें काढलेलीं असून तीं आपण पाहूं लागलों, तर त्या चित्रांपैकीं ज्या चित्रांकडे लक्ष विशेष वेधलें जाईल, तींच आपल्या ध्यानांत रहातील. इतर आपल्या ध्यानांत रहाणार नाहींत, इतकेंच नाहीं, तर तीं आपण पाहिलीं कीं नाहीं, याची आपणास आठवणसुद्धां राहणार नाहीं. लक्ष नसलें ह्मणजे आपल्याशीं कोण बोलत आहे, आपण कोणीकडे पहात आहों, आपल्या सभोंवतीं काय चाललें आहे, हें मनुष्यास कांहींच कळत नाहीं. कोणतीही गोष्ट लक्षपूर्वक पहाण्याचा निश्चय केला असतां प्रथम अंमळसे श्रम पडतात; परंतु पुढें तशीच संवय होते. एकाग्र मनानें कोणत्याही विषयाचें परिशीलन झालें असतां, तो थोडक्या काळांत चांगला समजतो व आपल्या ध्यानांत सहज रहातो. आंधळ्यास स्मरणशक्ति विशेष असते, याचें कारण त्याच्या मनाची एकाग्रता विशेष असते, हें होय. ब्रूटस्‌विषयीं असें सांगतात कीं, ज्या लढाईवर सर्व ज्ञात पृथ्वीचें स्वामित्व अवलंबून होतें, अशा फारसेलिया

येथील लढाईच्या आदल्या रात्रीं तो आपल्या तंबूंत पुस्तक वाचीत व लेखणीनें त्यावर खुणा करीत स्वस्थ बसला होता ! यावरून त्याच्या मनाची एकाग्रता केवढी होती, याचा वाचकांनींच विचार करावा ! एकाग्र मनानें जें जें कांहीं कराल, तें तें तुमच्यों चांगलें ध्यानांत राहील.

विचारानें विचार वाढतात. ज्या गोष्टींत प्रथम आपली मति चालत नाहीं, त्याच गोष्टींविषयीं आपण विचार करूं लागलों कीं, त्या आपणास सहज कळतात. कार्यकारणभाव समजतो. विचारशक्ती घर्षण होत गेल्यानें तीस तीव्रता येते, व त्यामुळें लहानसहान गोष्टीसुद्धां बिनचूक आपल्या ध्यानांत रहातात. मन हें लोखंडासारखें असून विचारांच्या योगानें तें चकचकीत किंवा तरतरीत रहातें. विचार कमी पडले कीं, तें तेव्हांच गंजून जातें. दुसऱ्यांच्या विचारावर किंवा सल्लामसलतीवर अवलंबून रहाणें, हें दुर्बलतेचें चिन्ह होय. प्रत्येक मनुष्यानें स्वतःविचार करून बरेंवाईट हुडकून काढून आपलें मत ठाम ठरविलें पाहिजे, आपले पूर्वज श्रुतिस्मृतीसारखे मोठमोठाले ग्रंथ पाठ करीत असत. होमर कवीचे समग्र ग्रंथ पाठ ह्मणून दाखविणारे लोक ग्रीक लोकांत होते. संवयींच्या योगानें पाठान्तरशक्ति वाढते. जे श्लोक पाठ करण्यास प्रथम तासाचे तास लागतात तेंच पुढें पुढें सहज पाठ होतात. लहान वयांत थोडें पाठान्तर करणें बरें. परंतु पाठ करण्याचा बोजा मनावर फार पडतां कामा नये. त्यामुळें मेंदूवर अति श्रम पडून तो बिघडतो. एकाच वेळीं एका दमांत पाठ करून मेंदूस श्रमविण्यापेक्षां पुनः पुनः लक्षपूर्वक एकाग्र चित्तानें

वाचून पाठ करणें अधिक चांगलें.* या तत्वास अनुसरून पूर्वीची पाठांतर करण्याची पद्धति प्राथमिक शाळांतून बंद करण्यांत आली असून तिच्या जागीं बालोद्यानशिक्षणपद्धतीचा दिवसेंदिवस अधिक प्रसार होत आहे. बालोद्यानपद्धतीपासून विचारशक्ति वाढत जाऊन स्मरणशक्तीसही चांगली मदत होते.

ऐकलेल्या किंवा वाचलेल्या विषयांवर वादविवाद केला असतां किंवा ते लिहून काढले असतां अधिक ध्यानांत रहातात. **थ्युसीडायडीस** याची भाषासरणी आपणास यावी ह्मणून **डिमॉस्थेनिस** यानें त्याचा इतिहास आठ वेळां लिहून काढला होता. **ऑडिसन**च्या स्पेक्टेटर नामक ग्रंथाचा एक भाग **बेंजामिन फ्रांक्लिन** याच्या हातीं पडला, तेव्हां त्या पुस्तकांतील भाषासरणी व विषयमांडणी पाहून आपणांसही असें लिहितां यावें, असें **बेंजामिन** यास वाटलें. त्याकरितां तो त्या पुस्तकांतील एक एक कलम लक्ष्यपूर्वक वाची व पुस्तक मिटून ठेवून तशाच रीतीनें व त्याच शब्दानें तो लिहून काढण्याचा प्रयत्न करी. प्रथम प्रथम त्यास चांगलें लिहितां येईना. परंतु पुढें स्पेक्टेटरसारखे लेख तो भराभर लिहून काढूं लागला. इंग्लंदांतील सुप्रसिद्ध मुत्सद्दी **सर राबर्ट पील** हा आपल्या काळचा मोठा जबरदस्त वादविवाद करणारा असून त्याची बुद्धिमत्ता कशी वाढली, ती गोष्ट येथें अवश्य सांगितली पाहिजे. तो प्रार्थनामंदिरांतून घरीं आला ह्मणजे तूं आज काय ऐकलेंस, ह्मणून त्याचा बाप त्यास नेमानें विचारी. प्रारंभीं

---

* टीपः—जें कांहीं पाठ करावयाचें असेल त्याचा अर्थ समजून घेऊन नंतर पाठ करावें.

अर्थाविण पाठ कासया करावें ।
व्यर्थचि मरावें घोकोनियां ॥ रामदास.

त्यास ठळक ठळक गोष्टीसुद्धां ध्यानांत ठेवून सांगतां येत नसत्र परंतु पुढें देवळांतील भाषणें मोठ्या काळजीनें ध्यानांत ठेवून बापानें विचारल्यावर तो तीं त्यास सांगू लागला. अशा रीतीनें त्यास लक्षपूर्वक ऐकण्याची संवय लागून, त्याची स्मरणशक्ति इतकी वाढली कीं मंदिरांत ऐकलेलीं व्याख्यानें तो जणूं काय पाठ ह्मणून दाखवूं लागला! सारांश, वाचलेल्या किंवा ऐकिलेल्या गोष्टी लिहून काढल्या असतां किंवा त्यांविषयीं वादविवाद केला असतां, त्या बऱ्याच ध्यानांत रहातात, असा अनुभव आहे.

स्मरणशक्ति ही मनुष्याच्या स्वराप्रमाणें आहे. स्वभावतःच जसा कित्येक मनुष्यांचा स्वर मधुर असतो व पुढें अभ्यास केल्यानें अधिकस्य अधिकं फलम्' या न्यायानें अति उत्तम होतो, तद्वत् कित्येकांची स्मरणशक्ति लहानपणापासूनच अधिक असते; अशा लोकांनीं प्रयत्न केल्यास ते एकपाठी निघतील किंवा शतावधानी होतील यांत नवल काय? विक्रम राजाच्या पदरीं एकपाठी कवि असून त्यांच्यासमोर कोणी कविता ह्मणून दाखविली कीं, ते ती कविता जुनीच आहे असें ह्मणत व प्रत्यंतराकारतां बिनचुक पाठ ह्मणून दाखवीत. सिनकानें एका ठिकाणीं लिहिलें आहे कीं, अथेन्स शहरांत पूर्वी एक सेनापति असे. त्याची स्मरणशक्ति फार विलक्षण असे. त्याच्या हाताखालीं असलेल्या अडीच तीन हजार शिपायांचीं नांवें त्याच्या अगदीं मुखोद्गत असत. अशी विलक्षण स्मरणशक्ति फारच थोड्या लोकांस असते. परंतु स्मरणशक्ति कशी वाढवावी याविषयीं थोडक्यांत जें वर सांगितलें आहे तें वाचकांनीं ध्यानांत बाळगून त्याप्रमाणें वाचण्याचा प्रयत्न केला असतां, त्यांना विशेष फायदा होईल; व अल्प प्रयासानें बऱ्याच गोष्टी त्यांच्या चांगल्या ध्यानांत रहात जातील.

भाग ८ वा.

वाङ्मय.

वाङ्मय हा शब्द जरी लहान आहे, तथापि या शब्दाची व्यापकाता अति मोठी आहे. वाङ्मय ही संज्ञा काव्य, कादंबऱ्या, नाटकें, सुरस व मार्मिक निबंध, इतिहास, चरित्रें, टीकात्मकलेख, इत्यादि विषयांसच साधारणतः लावण्यांत येत असते. कित्येक लोक वाङ्मयांत शास्त्रांचाही समावेश करतात. परंतु शास्त्रें अनेक असून त्यांचा विस्तारही प्रचंड असल्यामुळें शास्त्र आणि वाङ्मय हीं निरनिराळीं समजणें बरें. प्रत्येक राष्ट्राच्या वाङ्मयावरून त्या लोकांची प्रगति, अवनति, त्यांच्या रीतिभाती, त्यांचे आचारविचार वगैरे अनेक गोष्टी आपणांस सहज कळून येतात. आरशांत पडलेलें प्रतिबिंब पाहून तें ज्या पदार्थांचें असेल त्या पदार्थाविषयीं दृश्य तेवढ्या गोष्टी आपणांस सांगतां येतात, तद्वत् वाङ्मय हा एक आरसा असून त्या आरशांत ती भाषा बोलणाऱ्या लोकांचें अंतरंग व बहिरंग हीं स्पष्ट दिसून येतात. दोन हजार वर्षांपूर्वीं सुधारणेच्या शिखरीं पोहोंचलेलीं ग्रीक व रोमन राष्ट्रें नामशेष झाल्यास आज किती तरी शतकें झालीं असूनही, त्याचें जें वाङ्मय उपलब्ध आहे, त्यावरून ते लोक कसे होते, त्यांचे आचारविचार कसे होते, याची आपणास सहज कल्पना करतां येते.

फार लांब कशाला ? आर्यलोक हे जगांत अत्यंत प्राचीन लोक असून प्राचीन कालापासून त्यांच्या आचारविचारांत जो फरक होत गेला आहे, वेळोवेळीं त्यांनीं जें ज्ञान संपादन केलें आहे, तें सर्व

आज कायम आहे, याचें कारण त्याचें वाङ्मय होय. राष्ट्राच्या उन्नतीस वाङ्मय हें जितकें कारणीभूत असतें, तितकी इतर कोणतीही दुसरी गोष्ट असूं शकत नाहीं. आज विसावें शतक लागलें असून आपल्या देशांतील भिल्ल, कोळी, वारली, गोंड इत्यादि लोक अद्यापि अज्ञानांधकारांत कां रहावे, सुधारणेचा त्यांना गंधही कां नसावा? याचें कारण हेंच कीं, त्यांच्यांत ग्रंथसंग्रह नाहीं; आणि ते लिहिणें वाचणें शिकत नाहींत. जोंपर्यंत ते लिहिणें वाचणें शिकून जगांतील अनुभवाचा फायदा घेणार नाहींत, तोंपर्यंत त्यांची स्थिति हल्लीं आहे अशीच कायम राहील! इतकेंच नाहीं, तर ती उत्तरोत्तर वाईट होत जाईल! वाङ्मय हें नदाप्रमाणें आहे. नदाचा उगम एखाद्या झऱ्यापासून असून पुढें त्यास अनेक ओढे व नद्या मिळाल्यामुळें तो प्रचंड होतो. तद्वत् वाङ्मयांतील ग्रंथसंख्या हळूहळू वाढत जाऊन पुढें प्रचंड ग्रंथभांडार होतें. वाङ्मयाची जी येवढी थोरवी वर्णिलेली आहे, याचें कारण हें कीं, त्यापासून मनुष्यांतील आडदांडपणा कमी होऊन त्याच्यांतील प्रेमाचा झरा वाढतो आणि समाजांत त्याची उपयुक्तता अधिकाधिक वाढत जाते. लिहिणें वाचणें आलें आणि स्वतंत्रपणें कार्य कारण भावाचा विचार करतां येऊं लागला, ह्मणजे वाङ्मयरूपी सरस्वतीमंदिराची किल्ली आपल्या ताब्यांत आली असें समजावें. मग या मंदिरांत प्रवेश करून तेथें साठविलेल्या ज्ञानामृताचें सेवन करण्यास आपणास मुळींच अडचण पडणार नाहीं. तेथील ज्ञानभांडार अमित असून त्या मानानें मनुष्य जीवित जरी अल्प आहे, तरी मनुष्यानें निराश न होतां वामनपंडिताची खालीं लिहिलेली उक्ति ध्यानांत ठेवावी.

आकाश अंत न कळोनिही अंतरिक्षीं।
आक्रमिति शक्त्यनुसार पक्षी ॥

आणि साध्य होईल तेवढें ज्ञान मिळविण्याची मुळींच हयगाय करूं नये.

शास्त्रीय ग्रंथांविषयीं येथें फारसें लिहिण्याचें कारण नाहीं. कारण त्यांत विवक्षित शास्त्रांविषयींच विचार केलेला असतो. त्या ग्रंथांतील विचार कठीण असल्यामुळें त्यांची भाषा व विषयप्रतिपादन पद्धती हीं जितकीं सुलभ असतील तितकी चांगली. त्यामुळें ते ग्रंथ समजण्यास फारशी अडचण पडत नाहीं. अगोदरच ते विषय दुर्बोध आणि तशांत भाषासरणी व प्रतिपादनपद्धती दुर्बोध असली कीं, मग ते ग्रंथ अधिकच कठीण होतात. अलीकडे अनेक उपयुक्त धंदे, कलाकौशल्यें या विषयांवर ग्रंथ तयार होऊं लागल्यामुळें या प्रकारची ग्रंथसंख्या बरीच वाढत चालली आहे.

वाङ्मयाचे मुख्य भाग ह्मटले ह्मणजे काव्यें, कादंबऱ्या, नाटकें, चरित्रें, निबंध, टीकात्मक लेख इत्यादि होत. साधारणत: वाङ्मयाचे तीन विभाग करतां येतील:—(१) कल्पनात्मकग्रंथ, (२) वर्णनात्मकग्रंथ, व (३) टीकात्मक. कल्पनात्मक ग्रंथांचे मुख्य दोन भाग—काव्य आणि कादंबरी. काव्याचे दोन प्रकार असतात—श्राव्य आणि दृश्य. दृश्य साधनांची मदत घेऊन स्वभाव, कृति व काव्य यांच्याद्वारें जनमनरंजनाचा जो प्रकार आहे, त्यास नाटक असें ह्मणतात. या कल्पनात्मक वाङ्मयाचा मुख्य उद्देश ह्मटला ह्मणजे वाचकांच्या किंवा प्रेक्षकांच्या मनांतील भिन्नवृत्ति क्षुब्ध करून त्यांच्या द्वारें मनावर इच्छित परिणाम करण्याचा असतो. व तो ज्यास उत्तम साधतो त्यासच कवींत किंवा कादंबरीकारांत प्रमुखस्थान मिळतें.

१. काव्य:—कोणत्याही राष्ट्राच्या वाङ्मयाचा लक्ष्यपूर्वक शोध

केल्यास असें आढळून येईल कीं, वाङ्मयास प्रारंभ प्रथम काव्यापासून होऊन नंतर त्यांत गद्यग्रंथ निर्माण होतात. वाङ्मयांत कवितेस प्रथम स्थळ देण्यांत येतें. याचें कारण असें कीं, काव्याचा परिणाम लोकांवर फार होत असून त्यांत सुरस व थोडक्या शब्दांत उत्तमोत्तम विचार गोंविलेले असतात. 'कवित्वं दुर्लभं लोके शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा' असें संस्कृतांत एके ठिकाणीं ह्मटलें आहे; अशाच अर्थाची इंग्रजींत एक ह्मण आहे ती अशी. 'कवि निपजतात; ते शिकवून तयार होत नसतात.' कवीस अंतरदृष्टि विशेष असून ते फार सर्वज्ञ असतात.* त्यांचें अंतःकरण अत्यंत कोमल व दयार्द्र असून विषयांत अगदीं तल्लीन असल्यामुळें त्यांचे लेख हृदयंगम होतात. आणि याचमुळें त्यांचे ग्रंथ चिरकाल आदरास पात्र होतात. व्यास, वाल्मिकी, या कवींचीं नांवें संस्कृत ग्रंथांत चिरायु झालीं आहेत. तसेंच ग्रीस देशाचें नांव निघालें कीं, होमरची आठवण होते. इटलीचें नांव घेतलें कीं, ड्यांटे कवीची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाहीं. रोम ह्मटलें कीं, व्हर्जिल, पुढें येतो. इंग्लंडचें नांव निघतांच शेक्सपियरचें स्मरण झाल्याशिवाय रहात नाहीं. हिंदुस्थान ह्मटलें कीं, कालिदासाची सोज्वळ कीर्ति नजरेसमोर फडकूं लागते. महाराष्ट्र हा शब्द उच्चारतांच

* कवीचें वर्णन करतांना रामदास स्वामीनीं लिहिलें आहे:—

कीं हे सरस्वतीचें निजस्थान । कीं हे नाना कळांचें जीवन ।
नाना सद्विद्यांचें भुवन । यथार्थ होय ॥
कवि प्रेमळांची प्रेमळ स्थिति । कवि ध्यानस्थांची ध्यानमूर्ती ।
कवि उपासकांची वाड कीर्ति । विस्तारली ॥
कीं हे अमृताचे मेघ वोळले । कीं हे नवरसांचे ओघ लोटले ।
नाना सुखाचें उचंबळलें । सरोवर हें ॥

रामदास, तुकाराम व मोरेपंत ह्या कवींच्या काव्यांचीं आठवण झाल्याशिवाय रहात नाहीं. सूर्यकिरणांच्या तापामुळें विव्हल झालेल्या प्रवाशास ज्याप्रमाणें भव्य व गर्द छायेचा आम्रवृक्ष आपल्या छायेनें आनंद देतो, आपल्या मुळांच्या योगानें आजूबाजूची जमीन घट्ट धोपून धरतो व छायेच्या खालच्या जमिनीवर फारशीं झुडुपें किंवा गवत वाढूं देत नाहीं, तद्वत् उत्तम कवि आपल्या वाणीनें वाचकांचीं मनें रिझवून त्यांना सन्मार्गास लावतात. शोकाकुल किंवा संतप्त झालेल्या मनुष्यास शांतिसुख देतात. समाजास स्थिरता आणतात. त्यांच्यामुळें लहानसहान ग्रंथकारांची लोकांत फारशी प्रतिष्ठा वाढत नाहीं. अशा श्रेष्ठकवींचीं सुश्राव्य व रसाळ काव्यें वाचून मन उदात्त होतें! परंतु अलीकडे काव्य वाचण्याची प्रवृत्ति दिवसेंदिवस कमी होत असून निरस कादंबऱ्या व नाटकें वाचण्याकडे लोक बहुतकरून आपला काळ खर्च करूं लागले आहेत. सारांश, दूध सोडून ताकावरच ते आपली तृप्ति करून घेत आहेत, असें ह्मटलें पाहिजे.

गद्यापेक्षां पद्य पाठ करण्यास सुलभ असून, त्यांत थोड्या शब्दांत अर्थगांभीर्य किंवा रसमाधुर्य विशेष असतें. तसेंच तें मनोरंजक असून एकदा पाठ असलें ह्मणजे वाटेल त्या वेळीं ह्मणून आपणास त्यापासून करमणूक होते. सुरस व बोधपर कविता पाठ असल्या ह्मणजे त्यांचा वर्तनावर इष्ट परिणाम झाल्याशिवाय रहात नाहीं.

येथवर काव्याची जी स्तुति केली आहे, ती उत्तम काव्यासच अनुलक्षून होय. काव्यांतही लावण्यांप्रमाणें कांहीं टाकाऊ व अश्लील काव्यें असतात, तीं न वाचणें चांगलें. प्लेटोनें जो एके ठिकाणीं इशारा दिला आहे, तो ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे. तो ह्मणतो, " ज्यांच्याकडे स्वदेशहिताची जबाबदारी आहे. त्यांनीं संगीतावर

सक्त नजर ठेविली पाहिजे; कारण मर्यादेचें अथवा कायद्याचें उल्लंघन कोणाच्याही लक्षांत न येतां प्रथमतः करमणुकीच्या रूपानें या संगीताचेद्वारा होऊं लागतें. अमर्यादपणा अथवा उच्छृंखलपणा यांचा या द्वारानें मनांत प्रथम शिरकाव होतो आणि मग हळू हळू रीतभात व वागणूक यांवर त्याचे परिणाम दृष्टीस पडूं लागतात." संगीत नाटकांतील अश्लील पदें आणि शृंगारविषयक लावण्या व पदें यांचा आमच्या समजांत बराच प्रसार झालेला आढळून येत आहे, ही मोठी दुःखाची गोष्ट होय ! व त्यापासून होणारे अनिष्ट परिणाम जरी स्पष्ट कळून आले नाहींत, तरी ते झाल्याशिवाय कधींही रहाणार नाहींत.

२. कादंबऱ्याः—ज्यांना लिहिणें, वाचणें येतें, अशा साधारण लोकांचीं करमणुकीचीं पुस्तकें ह्मटलीं ह्मणजे कादंबऱ्या होत. कवीची जेवढी योग्यता आहे, तेवढीच कादंबरीकाराची आहे. काव्यांपेक्षां कादंबऱ्या लोकांस विशेष प्रिय होतात, याचें कारण असें कीं, कादंबरींत संसाराचीं व मनुष्यस्वभावाचीं चित्रें रेखटलेलीं असतात. काव्यांत तीं नसतात असें नाहीं; परंतु त्यांत अज्ञात ज्ञानाचा किंवा तत्वज्ञानाचा भाग विशेष असतो. मनुष्यस्वभावास तत्वज्ञान विशेष आवडत नसून ज्या गोष्टींत मानवी प्राण्यांची हकीकत, त्यांचा इतिहास, त्यांचीं सुखदुःखें, त्यांच्यावरील घोर प्रसंग, इत्यादि गोष्टी असतात, अशा गोष्टी वाचते वेळीं किंवा ऐकते वेळीं त्यांच्या मनोवृत्ति तल्लीन होतात; त्यांच्या अंगावर रोमांच उभे रहातात; किंवा त्यांस आनंदाच्या उकळ्या फुटत असतात. कादंबरी लिहिणें फारसें कठीण नसल्यामुळें कोणासही त्या विषयावर साधारणतः थोडें फार लिहितां येतें. आणि त्यामुळें निरस आणि हलक्या प्रतीच्या कादंबऱ्या पुष्कळ अस्तित्वांत येतात !

परंतु ज्याप्रमाणें श्रेष्ठ प्रतीचे कवि थोडे त्याप्रमाणें श्रेष्ठ प्रतीचे कादंबरीकारही थोडेच निपजतात.

कादंबऱ्या वाचणें चांगलें किंवा वाईट याविषयीं बराच मतभेद आहे, आणि तो असण्यास सबळ कारणेंही आहेत. त्यांविषयीं आह्मांस येथें थोडेसें दिग्दर्शन केलें पाहिजे. रूपकें, दृष्टांतरूप कथा किंवा कल्पित गोष्टी सांगून श्रोत्यांचीं मनें वळविण्याचा प्रकार फार प्राचीन काळापासून चालत आला आहे. महाभारतासारख्या प्राचीन ग्रंथांतही रूपकें किंवा दृष्टांतरूप कथा आढळून येतात. गौतमबुद्ध, साक्रेटीस, येशूख्रिस्त वगैरे महात्मे दृष्टांतरूप संवादानें लोकांचीं मनें वळवीत व त्यांच्या हृदयांत प्रकाश पाडीत असत. कोणतींही तत्त्वें दृष्टान्तरूपानें जितकीं मनांत बिंबतात, तितकीं तीं केवळ तात्त्विक विवेचनानें उतरत नाहींत, हा अनुभव सर्वांस आहेच. कादंबऱ्या या दृष्टांतरूप कथा किंवा गोष्टी होत. शौर्य, साहस, प्रेम आणि व्यावहारिक गोष्टी या विषयांवर बहुधा कादंबऱ्या लिहिण्याचा प्रघात आहे. परंतु अलीकडे विविध विषयांचाही कादंबऱ्यांत संग्रह होऊं लागला आहे. दृष्टांतरूप कथांपासून जसें पुष्कळ शिकण्यासारखें असतें, तसें कादंबऱ्यांपासूनही असतें. ऐतिहासिक गोष्टी, नीतिसिद्धांत, धर्माचरण, व्यवहारज्ञान, स्वभाववैचित्र्य, दूरदर्शीपणा, उद्योग वगैरे अनेक अत्यंत उपयुक्त गोष्टी ज्या कादंबऱ्यांपासून शिकतां येण्यासारख्या असतात, अशा कादंबऱ्यांची जेवढी प्रशंसा करावी, तेवढी थोडीच होणार आहे. सत्याविषयीं प्रीति, सत्याकरितां सोसलेलीं संकटें, असत्याविषयीं तिरस्कार इत्यादि गोष्टी कादंबऱ्यांत सांगितल्या असल्यास त्यांस कोण बरें नांवें ठेवील! फार तर काय, ज्या कादंबऱ्या मनोरंजनाकरितांच लिहिलेल्या असून ज्या निरुपद्रवी

असतील व ज्यापासून वाचकांच्या मनावर अनिष्ट परिणाम होणार नाहींत, अशा कादंबऱ्यांनासुद्धां वाईट म्हणण्यास कोणीही सहसा धजणार नाहीं.

परंतु सर्वच कादंबऱ्या अशा धोरणानें लिहिल्या असतात, असें नाहीं. पुष्कळ कादंबऱ्यांतून असंभाव्य, असत्य व अश्लील गोष्टि लिहिलेल्या असल्यामुळें त्यांपासून वाचकांच्या मनावर वाईट उमजतो. वाचकांच्या उच्च मनोवृत्ति जागृत न होतां त्यापासून क्षुद्र मनोवृत्ति क्षुब्ध होतात. विचारांपेक्षां विकारांचीच ते अधिक प्रवृत्ति करितात. खून, दरोडे, रस्तेलूटी, तसेंच व्यभिचार, लुच्चेगिऱ्या, कावेबाजपणा इत्यादि निंद्य गोष्टींचें तिखटमीठ लावून वर्णन करून आपल्या कादंबऱ्या जितक्या अधिक मनोरंजक होतील, तितक्या त्या करण्याचा प्रयत्न कित्येक कादंबरीकार करूं लागले आहेत, व असल्या कादंबऱ्या सामान्य लोकांना विशेष प्रिय होऊन त्यांचा पुष्कळ खप होतो, असा अनुभव असल्यामुळें अशा कादंबऱ्या लिहिण्यांत त्यांना अधिक उत्तेजन मिळत आहे. असल्या कादंबऱ्या मुळींच प्रसिद्ध न होतील तर बऱ्या. ज्या गोष्टी पाहून किंवा ऐकून अंगावर रोमांच उभे रहातात, अश्लील लांबलचक वर्णनें वाचून आपलें मन तल्लीन होतें; व वाईट वाटण्याचें एकीकडेसच राहून असे ग्रंथ वाचण्याची चटक लागते, असे ग्रंथ नेहमीं आपल्या वाचनांत आले म्हणजे त्यांपासून आपल्या वर्तनावर अनिष्ट परिणाम होतो. मेवामिठाई किंवा मसाला घातलेला पदार्थ जसें दररोज खाणें चांगलें नाहीं, त्यांपासून शरीरास अपाय होतो, तसें दुर्वृत्ति प्रक्षुब्ध करणाऱ्या कादंबऱ्याही नेहमीं वाचणें इष्ट नाहीं. त्यांपासून मनावर अनिष्ट परिणाम झाल्याखेरीज रहात नाहीं.

मनुष्यास करमणूक पाहिजे व करमणुकीकरितां चांगल्या काद-

६ प्रवासवर्णनें व स्थळवर्णनें:—यांच्या वाचनापासून मनोरंजन होऊन अन्य ठिकाणची माहिती मिळते. विविध देशांच्या लोकांच्या चालीरीति, त्यांचे व्यवहार व सत्यासत्य समजण्याची जिज्ञासा उत्पन्न होते. मन उदात्त होऊन आपल्या राष्ट्राचे गुणावगुण व हिताहित हीं कळूं लागतात. पूर्वीं अध्ययन संपल्यावर एकदोन वर्षे तीर्थयात्रा करण्यांत (प्रवासांत) घालवून नंतर आपले लोक जगांतील व्यवहारास लागत असत. धर्मश्रद्धेनें केवळ नव्हे ज्ञानार्जनाकरितां ह्मणून प्रवास करणें आवश्यक होय. इंग्लीश, अमेरिकन, जर्मन वगैरे पाश्चमात्य देशांतील लोकांत प्रवास करण्याची जशी प्रवृत्ति दिसून येते, तशी आपणांत नाहीं, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय! आणि यामुळेंच प्रवास व स्थलवर्णनात्मक ग्रंथ आपल्या मराठी भाषेंत फार थोडे आहेत.

ज्यांना प्रवास करण्याची ऐपत आहे त्यांनीं अवश्य प्रवास करावे; परंतु ज्यांना तशीं साधनें नाहींत, त्यांनीं प्रवास व स्थलवर्णनात्मक जे सर्वमान्य ग्रंथ आहेत ते अवश्य वाचावेत, चरित्र ग्रंथांप्रमाणेंच हे ग्रंथही सर्वांना वाचण्यास अतियोग्य होत.

७ निबंध वाचण्यास अगोदर भूमिका बरीच तयार असावी लागते. व शिवाय विविध विषयांसंबंधीं प्रथम थोडी फार माहितीही असावी लागते. कोणत्याही विषयाच्या समर्थनार्थ, निरसनार्थ किंवा प्रस्थापनार्थ निबंध लिहिलेले असतात. हें तत्व ध्यानांत ठेवून निबंध वाचले तरच ते समजतात व त्यांपासून ज्ञानप्राप्ति होते. ते वाचतांना सत्यासत्य गोष्टींचा आपण अवश्य विचार केला पाहिजे व ज्या गोष्टी योग्य असतील त्या ध्यानांत ठेविल्या पाहिजेत. निबंधांतही सरस आणि निरस प्रकार असून त्यांची निवड फार विचारपूर्वक केली पाहिजे. निबंध वाचण्यापासून विशेष ज्ञान

प्राप्त होतें व आपल्या विचाराना वळण लागून ते सुदृढ व व्यापक बनतात.

८ कथापुराणें:—प्रत्येक धर्मांत तीन प्रकारचे ग्रंथ असतात:—(१) तत्त्वज्ञान, (२) कथापुराणें, (३) विधि. धर्मांतील तत्त्वज्ञान व अनुज्ञा जडमूढ लोकांना कळाव्या, त्यांच्या नजरेसमोर उदात्त उदाहरणें रहावीं म्हणून कथापुराणांची योजना केलेली असते. अशा कथापुराणांपासून बोधामृत मिळत असल्यास तीं वाचणें अत्यंत श्रेयस्कर होय. परंतु पुराणांतील रहस्याकडे मुळींच लक्ष न देतां सरसगट त्यांना नसतें महत्त्व देऊन त्यांचें स्तोम माजविण्याची चाल अनेक धर्मपंथांत आढळून येते. कथापुराणांतील रहस्य कळो वा न कळो, तीं बोधपर असोत वा नसोत, तीं श्रद्धेनें वाचण्यांत अमित पुण्य आहे, असा पुष्कळ लोकांचा भ्रामक समज असतो ! अशा अंध श्रद्धेनें ते ग्रंथ वाचल्यास त्यापासून मनावर मुळींच सुसंस्कार होत नाहीं व ते वाचण्यांत झालेला कालक्षेपही व्यर्थ होतो. ते ग्रंथ योग्य श्रद्धेनें व एकाग्र बुद्धीनें वाचावेत व त्यांवर विचार करावा.

९ तत्त्वज्ञान:—धर्मान्तरगत तत्त्वज्ञानाचा जो भाग असतो तो काळजीपूर्वक वाचणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य होय. तसेंच त्यावर मनन करीत गेल्यास धर्माचें रहस्य समजण्यास त्यापासून विशेष मदत होते, यांत संशय नाहीं. तत्त्वज्ञानावर जे आधुनिक कालीं अनेक प्रकारचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत, त्यांचेंही मननपूर्वक अवलोकन करावें. हे ग्रंथ समजण्यास कठिण असल्यामुळें गुरूचें साहाय्य मिळाल्यास ते सुलभ होतात आणि लवकर समजतात. जिना चढते वेळीं आपण सावकाश एक एक पाऊल चढतों त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञान ग्रंथ वाचते वेळीं एक एक तत्त्व किंवा प्रमेय

चांगलें समजून घेऊन नंतर दुसरें प्रमेय वाचण्यास सुरवात करावी. अशा रीतीनें अत्यंत काळजीपूर्वक वाचण्याचा क्रम ठेविल्यास हे दुर्बोध ग्रंथ चांगले मनांत ठसतात.

तत्वज्ञानविषयक ग्रंथ समजण्यास कठिण असल्यामुळें ते लोकांस फार कंटाळवाणे वाटतात. परंतु तत्वज्ञान हें मनुष्याच्या विचारसंग्रहाचें सार असल्यामुळें त्याचा अभ्यास करणें, तें समजावून घेणें अत्यंत श्रेयस्कर आहे. तत्वज्ञान हें मनुष्याचें जीवन असून त्याचा गुप्त प्रवाह राष्ट्रांतील लोकांच्या आंगीं खेळत असतो. वेद, गीता व उपनिषदें यांतील तत्वज्ञानाचा ठसा हिंदुलोकांवर स्पष्ट उमटलेला दिसतो. बायबलांतील तत्वज्ञानास अनुसरून ख्रिस्ती राष्ट्रांचे आचार विचार बनले आहेत, तत्वज्ञानांतील तत्वें मनावर पूर्ण बिंबलीं ह्मणजे आंगीं विलक्षण जोम अथवा धैर्य येतें.

१० टीकात्मक ग्रंथः—ईश्वरानें मनुष्याच्या ठायीं जी सदसद्विवेक बुद्धि ठेविली आहे, तींतच टीकात्मक प्रवृत्तीचा उगम ठेविला आहे. या चिकित्सात्मक प्रवृत्तीनेंच मनुष्यास विविध प्रकारचें ज्ञान प्राप्त झालें आहे; प्रत्येक मनुष्य टीकाकार आहे. परंतु स्वतंत्र विचार करून टीका करणारे फारच थोडे असून दुसऱ्यांचे विचार घेऊन त्यांचा अनुवाद करणारेच फार लोक असतात! कोणत्याही गोष्टीवर योग्य टीका करतां येणें हें काम फार कठीण आहे. असो. वाङ्मयास शुद्ध व व्यापक स्वरूप आणण्यास, सुरस ग्रंथांचें महत्व वाढविण्यास, निरस ग्रंथांचें निर्मूलन करण्यास, हे टीकात्मक ग्रंथच विशेष कारणीभूत झाले आहेत. टीकाही कसोटी असून या कसोटीच्या कसास जे ग्रंथ उतरतात, त्यांचीच किंमत वाढते. जे बुद्धिमान् आहेत, ज्यांचें वाचन दांडगे आहे, ज्यांच्याठायीं योग्यायोग्य निवडून काढण्याची विशेष बुद्धि आहे, अशा अधिकारी लोकांनीं टीकात्मक ग्रंथ लिहावे

आणि अशांच्याच ग्रंथांना विशेष मान द्यावा; परंतु टीकात्मक ग्रंथ किंवा लेख लिहिणारे सर्वच अधिकारी असतात असें नाहीं, आणि यामुळेंच कोणत्याही गोष्टीचें किंवा ग्रंथाचें पूर्ण विवेचन होण्यास अनेक टीकात्मक ग्रंथ व्हावे लागतात. अगोदर मूळ ग्रंथ किंवा मूळ गोष्ट समजावून घेऊन मग टीकात्मक ग्रंथ वाचण्याचा परिपाठ ठेवावा. जे नांवाजलेले ग्रंथ असतील ते अवश्य वाचावे. ते फार लक्ष्यपूर्वक वाचावे, नाहींतर ग्रंथकाराच्या स्वाधीन होऊन आपण विकारवश होऊं व आपलीं मतें भलत्याच मार्गाकडे वाहावलीं जातील !

सर्व विद्यांचे कोश:— (Encyclopædias) बृहत्कोश विश्वकोश, इत्यादि संपूर्ण माहितीचे कोश आपल्या मराठी भाषेत जरी फारसे झाले नाहींत, तरी पाश्चात्य भाषांत झाले आहेत. एक एक विषयावर संपूर्ण माहितीचे असे विविध विषयांवर कोश इंग्रजी भाषेंत झाले आहेत. वाचते वेळीं, लिहिते वेळीं किंवा भाषण करण्यापूर्वी आपणास कोणत्याही विषयाची माहिती पाहिजे असल्यास ती अशा ग्रंथांत पहावी, ह्मणजे आपल्या कामास त्यापासून बरीच मदत होते. जेव्हां कोणत्याही गोष्टी संबंधानें आपणास माहिती पाहिजे असते. तेव्हां ती अशा ग्रंथांपासून थोडी फार तरी मिळतेच. फुरसदीच्या वेळीं असे ग्रंथ पहाण्याचा परिपाठ ठेविल्यास त्यामुळें आपणास विविध माहिती मिळून आपलें मन संस्कृत होईल यांत संशय नाहीं.

मासिक पुस्तकें:—हीं वाङ्मयाचा एक भाग झालीं आहेत, मासिक पुस्तकांत विविधप्रकारचे लेख येतात. टीकात्मक लेखांना त्यांत स्थळ असतेंच. त्यांतील लेख विचारपूर्वक आणि काळजीनें लिहिलेले असतात. प्रचलित मतांची दिशा ठरविण्याकडे त्यांचा विशेष उपयोग होतो. करमणुकीकरितां ह्मणून जीं मासिक पुस्तकें असतात त्यांत मनोरंजक माहिती व गोष्टी यांनाच विशेषत: स्थळ मिळतें.

वर्तमानपत्रें—वर्तमानपत्रांचें माहात्म्य एकुणविसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून अति वाढलें आहे. लोकसत्तात्मक राष्ट्रांत वर्तमानपत्रांकडे लोकमताचें नायकत्व आलें आहे. विशिष्ट संस्था, चळवळी किंवा विषय यांच्या अभिवृद्धीकरितां कित्येक वर्तमानपत्रें चालविलीं जात आहेत. दररोजच्या घडामोडी, व्यापारधंदे, राष्ट्राचें हितानहित यांचा दररोज खल चालू असल्यामुळें वर्तमानपत्रांना विशेष महत्व येऊन त्यांना वाङ्मयांत स्थळ प्राप्त झालें आहे. वर्तमानपत्रांत प्रचलित विषयांचाच विशेषतः ऊहापोह होत असल्यामुळें कांहीं दिवसांनीं तीं शिळीं होतात. वर्तमानपत्रांतूनही कधीं कधीं विशेष मनन करण्यासारखे विषय येतात; नाहीं असें नाहीं. व्यवहाराची व दररोजच्या घडामोडींची साधारणतः माहिती असणें अवश्य असल्यामुळें वर्तमानपत्रांचें वाचन अवश्य पाहिजेच. परंतु नुसतीं वर्तमानपत्रें वाचून मन कधींही सुसंस्कृत व्हावयाचें नाहीं. तें संस्कृत होण्यास सर्व प्रकारच्या वाङ्मय ग्रंथांचा अवश्य अभ्यास केला पाहिजे.

भाषाशास्त्र—भाषेचें मार्मिक व सोपपत्तिक ज्ञान होण्यास भाषेचा इतिहास, व्याकरण, शब्दव्युत्पत्ति, वाक्यरचना, अलंकार वगैरे विषयांचें सांगोपांग ज्ञान झालें पाहिजे. पूर्ववयांत हा अभ्यास झाल्यास पुढें मार्मिकतेनें ग्रंथ वाचतां येतात, इतकेंच नाहीं, तर चांगल्या वाईट पुस्तकांची आपणांस आवड निवड करतां येते. त्यामुळें लहानपणापासूनच भाषेचें उत्तम व मार्मिक ज्ञान होतें. आणि पुढें लिहिण्यांत आणि भाषणांत त्याचा आपणास विशेष उपयोग होतो.

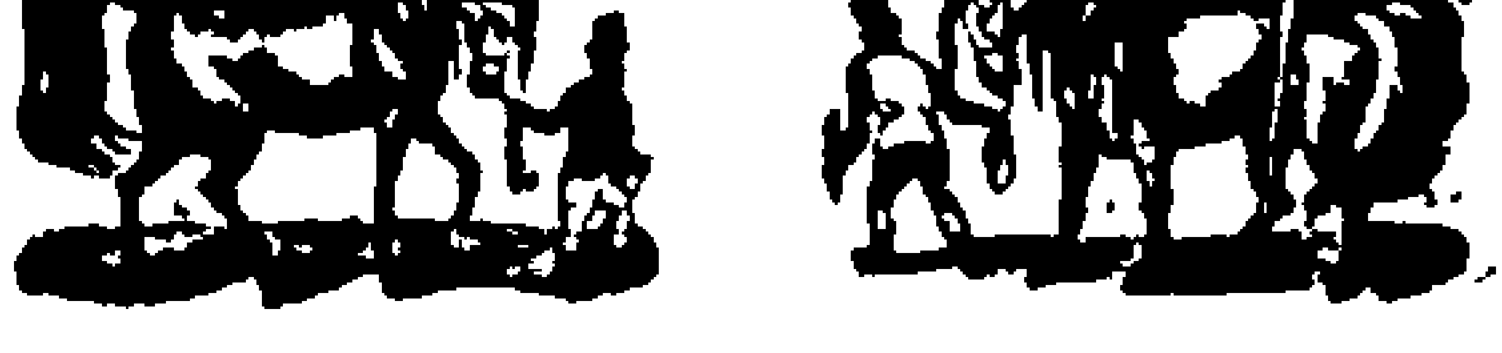

विजय, पांडवप्रताप हे याचे ग्रंथ अगदीं वाचण्यालायक आहेत. प्राचीन भक्तांचीं व संतांचीं चरित्रें ग्रथित करून महीपतीनें महाराष्ट्रावर अमित उपकार केले आहेत. ऐतिहासिक व धर्मदृष्ट्या हीं संतचरित्रें फार महत्वाचीं आहेत. याचे भक्तिविजय, भक्तलीलामृत, संतलीलामृत हे ग्रंथ पहाण्यालायक आहेत. मोरोपंत हा कवि मराठींत सुप्रसिद्ध आहे. यानें मराठींत जितके ग्रंथ लिहिले आहेत तितके क्वचितच दुसऱ्या कोणी प्राचीन कवीनें लिहिले असतील. याची भाषा प्रौढ व संस्कृतशब्दमय आहे. यानें महाभारत, रामायणें, हरिवंश, स्फुट काव्यें वगैरे अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. केकावली नामक यानें ईशस्तुतिपर जें एक स्वतंत्र काव्य लिहिलें आहे, तें अवश्य वाचण्यासारखें आहे. अमृतराय यानें पुष्कळ कटाव व पदें केलीं आहेत. याचीं वर्णनें रसाळ व डौलदार आहेत. याची शब्दरचना विशेष चित्ताकर्षक आहे. अनंतफंदी व रामजोशी हे पूर्ववयांत तमासगीर असून यांनीं अनेक लावण्या केल्या. पुढें यांना विरक्ति उत्पन्न होऊन यांचें लक्ष सन्मार्गाकडे लागलें. यांच्या वेदान्तपर लावण्या, फटके वगैरे आहेत. मोरोपंताची आर्या कथेंत विशेष प्रचारांत आणण्याचें श्रेय जोशीबुवाकडे आहे. मराठी सुरसकाव्यांत रघुनाथ पंडित याच्या नलदमयंती स्वयंवराचा नंबर बराच वर लागतो; हें काव्य सर्वांच्या स्तुतीसपात्र झाल्यामुळें आमच्या वाचकांनीं तें अवश्य वाचावें. या कवीचे गजेंद्रमोक्ष व रामदासवर्णन अशीं दोन काव्यें अलिकडे उपलब्ध झालीं आहेत. मुकुंदराजापासून तों तहत जोशीबुवापर्यंत महाराष्ट्रांत जे कवि निर्माण झाले, त्या सर्वांचे ग्रंथ धर्मपर आहेत. धर्म, वेदान्त, भक्ति, संतचरित्रें, प्राचीन पौराणिक कथा, क्वचित् व्यवहार इत्यादि विषयांवरच प्राचीन कवींनीं आपली लेखनी झिजविली आहे. त्यांनीं संस्कृत

वाङ्मयाचें दोहन करून मराठी भाषेस उदात्त, प्रशांत व प्रगल्भ स्वरूप आणलें आहे.

मराठेशाही स्थापन झाल्यापासून ज्यांना विद्येचा फारसा संस्कार नाहीं अशा शाहीर, गोंधळी वगैरे लोकांची काव्यस्फूर्ति स्फुरण पावली व त्यांनीं आपल्या जोरदार भाषेंत मराठेशाहींतील विविध प्रसंगांचीं वर्णनें गुंफून 'पोवाडे' तयार केले. पोवाडे ह्मणून दाखवून चरितार्थाचें यांनीं नवीन साधन तयार केलें असून कित्ये-कांनीं तर या पोवाड्यांवर वर्षासनें संपादन केलीं ! मराठ्यांच्या इतिहासावर ह्या पोवाड्यांपासून बराच प्रकाश पडत आहे. मे० आकर्थ साहेब व शाळिग्राम यांनीं महत्प्रयासानें पोवाडे मिळवून जें पुस्तक प्रसिद्ध केलें तें वाचल्याशिवाय वाचकांनीं राहूं नये.

आधुनिक कवि—वेदान्त किंवा पौराणिक कथानकांशिवाय लि-हिण्यासारखे अनेक विषय आहेत, अशी आधुनिक लेखकांची खात्री झाल्यामुळें मनोविकारांचें चित्र, सृष्टिसौंदर्यवर्णन, स्थलवर्णन, रूपकें हृदयंगम प्रसंग वगैरे विविधविषयांवर अलिकडे मराठींत कविता होऊं लागल्या आहेत. रघुवंश, मेघदूत या सुप्रसिद्ध संस्कृत काव्यांचीं मराठी भाषान्तरें कै. गणेश शास्त्री लेले यांनीं केलीं आहेत. कै० बापुसाहेब कुरुंदवाडकर यांनीं भट्टवंशकाव्य आर्यवृत्तांत मराठींत केलें. परंतु त्यांत संस्कृत शब्दप्राचुर्य विशेष आहे. कै० कुंटे यांनीं 'राजा शिवाजी' नामक वीररसप्रधान काव्य ग्रीक किंवा इंग्रजी धर्तीवर लिहिण्याचा प्रयत्न केला असून त्यांत कित्येक भागांत चांगला काव्यरस उतरला आहे. रा. वासुदेवराव खरे यांचें 'यशवंतराव महाकाव्य' वाचण्यालायक आहे. कृष्णाकुमारी हिचीं काव्यात्मक सरस अशीं मराठींत एक दोन चरित्रें झालीं आहेत. कै० पाळंदे यांची 'रत्नमाला' वा. दा. ओक यांचें

बाजी देशपांडे, बाजीरावमस्तानी, संभाजी, पानपतचा मुकाबला, नरवीर मालुसरे, सवाई माधवरावाचामृत्यू, कांचनगडची मोहना, गुणोत्कर्ष, महाराणा प्रतापसिंह, पद्मिनी वगैरे एतिहासिक नाटकें मनोरंजक व बोधपर असल्यामुळें तीं वाचनीय आहेत. दोन रजपूतकन्या, राजाराम आणि ताराऊ, पानपतचा दुर्दैवी मोहरा, विजयनगरचा डळमळीत राजमुकुट, वगैरे नाटकें किरात नामक लेखकानें लिहिलीं असून तीं वाचण्यालायक आहेत. राणाभीमदेव हें नाटक शेरिडनच्या पिझारो नामक नाटकाच्या आधारें लिहिलेलें असून त्यावर इकडील पोषाख इतका सुंदर व बेमालुम चढविलेला आहे कीं, तें नाटक राजस्थानांतील एकाद्या रजपूत राजाचें असावें असा भास होतो. विदेशीय नाटकांचीं भाषान्तरें मराठींत बरींच झालीं आहेत. आंग्लनाटकाचार्य शेक्सपियर याच्या कित्येक नाटकांचीं मराठींत भाषान्तरें झालीं असून कित्येक नाटकें रंगभूमीवर येऊन लोकप्रिय झालीं आहेत. लटपट्यापट्या, नवरदेवाची जोडगोळी, कृपण धनाजीराव, अतिपीड चरित्र, अनुतापशमन, त्राटिका, तारा, मानाजीराव, विकारविलसित, झुंझारराव इत्यादि नाटकें भाषान्तरें तर खरींच; परंतु तीं किती उत्तम झालीं आहेत याची साक्ष तीं वाचल्यावर सहज पटणार आहे. कै. शंकर मोरो रानडे यांनीं नाट्यकथार्णव नामक मासिकपुस्तकांतून अनेक उत्तम नाटकें छापून प्रसिद्ध केलीं आहेत. अलीकडे नामदेव, ज्ञानदेव, एकनाथ, तुकाराम वगैरे महाराष्ट्र संतांचीं नाटकें रंगभूमीवर आलीं असून तीं भाविक लोकांस विशेष प्रिय झालीं आहेत. परंतु ग्रंथदृष्ट्या या नाटकांत चरित्रापेक्षां कांहीं विशेष असेल, असें आह्मांला वाटत नाहीं.

कादंबऱ्या—कादंबऱ्या वाचण्याकडे लोकांचा विशेष कल असल्यामुळें वाङ्मयांत त्यांना प्रमुख स्थळ मिळावें यांत नवल

नाहीं. ऐतिहासिक आणि सामाजिक असे कादंबऱ्यांचे स्थूलमानानें दोन भेद करतां येतील. नाटकाप्रमाणेंच मराठी कादंबऱ्यांना पौराणिक गोष्टी, प्राचीन कादंबऱ्या, ऐतिहासिक प्रसंग व पाश्चिमात्य कादंबऱ्या या ठिकाणांहून बरीच मदत झाली आहे. आर्य चाणक्य, चंद्रगुप्त कर्पूरमंजरी, बृहत्कथासागर वगैरे प्राचीन कादंबऱ्या, मराठींत झाल्यामुळें आपली प्राचीनकाळची स्थिति अंशतः तरी समजण्यास मराठी वाचकांना सोय झाली आहे. कादंबरी, दशकुमार चरित, नागानंद, विश्वगुणादर्श वगैरे संस्कृत कादंबऱ्या मराठींत झाल्या आहेत.

ऐतिहासिक कादंबऱ्या लहान थोर, स्त्रीपुरुष या सर्वांना वाचण्या-लायक असतात. पानिपतची मोहीम, लक्ष्मी व सरस्वती, शिवछत्रपति, देवीसत्यभामा, प्रतापसिंह, हिंदुस्थानांतल्या योध्यांच्या गोष्टी, करणवाघेला, बाजीराव, भरतपूरचा वेढा, जिंजीवास, मोचनगड, हंबीरराव व पुतळाबाई, केवळ स्वराज्यासाठीं, रूपनगरची राजकन्या, उष:काळ, चंद्रगुप्त, शंकरदेव, गड आला पण सिंह गेला, वगैरे ऐतिहासिक कादंबऱ्या लोकप्रिय झाल्या असून वाचण्यालायक आहेत.

सामाजिक कादंबऱ्या जरी मराठींत पुष्कळ आहेत तरी त्यांत चांगल्या अशा फारच थोड्या आहेत. आजकालच्या गोष्टींपैकीं, मधली स्थिति, पण लक्षांत कोण घेतो, जग असें आहे, मी वगैरे रा. हरि नारायण आपटे यांच्या कादंबऱ्या अवश्य वाचण्यालायक आहेत. गोविंदराव अथवा सुशिक्षणाचें फळ, ताराबाई हिराबाई, शिरस्तेदार, ठगाची जबानी, वेणू, यशवंतराव खरे, नारायणराव आणि गोदावरी, सद्गुणीसून, धाकट्या सुनबाई, नवयुग, सुधारणेचा मध्यकाळ या कादंबऱ्या वाचण्यालायक आहेत. सौ. काशिबाई कानिटकर कृत 'रंगराव' ही कादंबरीही वाचनीय आहे. स्वतंत्र,

सरस व उदात्त विचार परिप्लुत अशा कादंबऱ्या मराठींत फारच थोड्या आहेत, असें मोठ्या कष्टानें ह्मणावें लागतें !

अनाथपाण्डुरंग, प्रतापसिंह, ठगाची जबानी, मथुरा, मौनयौवना, शिलादित्य, दुःखाअंतीं सुख, माणिकबाग, वाईकर भटजी, शामभट्ट आणि त्याचा शिष्य वटो, कुवलयपुरची राणी कुमुद्वती या सर्व कादंबऱ्या इंग्रजीवरून मराठींत झाल्या आहेत. पैकीं कित्येक कादंबऱ्यांना इकडील पेहेराव फारच सुरेख बसला आहे. सुप्रसिद्ध बंगाली कादंबरीकार बंकिमचंद्र चतर्जी यांच्या कादंबऱ्यांचीं आनंदाश्रम, विषवृक्ष, दुर्गेशनंदिनी, मृणालिनी, कृष्णकांताचें मृत्युपत्र वगैरे मराठींत जीं भाषान्तरें झालीं आहेत, तीं वाचकांनीं अवश्य वाचावीं. या शिवायही कित्येक बंगाली कादंबऱ्यांचीं मराठींत भाषान्तरें झालीं आहेत. हिंद आणि ब्रिटानिया या सुरस गुजराथी कादंबरीचें मराठींत रूपान्तर झालें आहे.

पंचतंत्र, हितोपदेश यांचीं मराठींत भाषान्तरें झालीं आहेत. मुक्तामाला ही सुरस कादंबरी वाचण्यालायक आहे गलीव्हरचा वृत्तांत, इसापनीति, अरेबिनय नाइट्स ह्या अद्भुत गोष्टी मराठींत झाल्या आहेत. रत्नप्रभा, मंजुघोषा, मित्रचंद्र, वसंतकोकिला या मराठी अद्भुत कादंबऱ्यांत कल्पनाशक्ति उच्च प्रकारची नसल्यामुळें त्या व्हाव्या तशा झाल्या नाहींत. या काळीं अद्भुत गोष्टी जरी लोकांना फारशा रुचत नाहींत तरी लेखकाच्या कल्पनाशक्तीचा प्रवाह प्रबळ असल्यास या अद्भुत कादंबऱ्यांना सुद्धां इसापनीति, अरेबियन नाइट्स यांप्रमाणें अत्यंत मोहक व बोधपर स्वरूप प्राप्त होतें. निर्णयछापखान्याचे मालक व वा. मो. पोतदार यांनीं पुराणें, नाटकें, काव्यें यांतील अनेक सुरस कथानकांचीं मराठींत सुबोध भाषांतरें करून छापिलीं आहेत.

इतिहास--इतिहासाची अभिरुचि प्राचीनकाळीं आहांत

फारच थोडी होती, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय! आणि याचमुळें आमचा प्राचीनकाळचा इतिहास जसा उपलब्ध असावा तसा नाहीं. डा॰ भांडारकर यांनीं अत्यंत परिश्रमपूर्वक जो इंग्रजींत दख्खनचा इतिहास लिहिला आहे, त्याचें मराठींत रूपान्तर झालें आहे. ग्रांट डफ साहेबानें अस्सल कागदपत्र पाहून जो मराठ्यांचा मोठा इतिहास इंग्रजींत लिहिला आहे त्याचें भाषान्तर क्यापटन डी. केपन यानें मराठींत केलें आहे. एलफिन्स्टनकृत हिंदुस्थानचा इतिहास इंग्रजींत बहुमान्य समजला जातो, त्याचा तर्जुमा कै॰ मंडलिक यांनीं मराठींत केला आहे. टाड साहेबांच्या राजस्थानच्या इतिहासाची मराठी नक्कल लो. हि. वादीनें केली आहे. सुराष्ट्र देशाचा इतिहास-गुजराथचा इतिहास-मध्यप्रांताचा इतिहास, महाराष्ट्राचा इतिहास-(चिपळूणकरकृत) दक्षिणेंतील मुसलमानी राज्यांचा इतिहास-हे मोठे इतिहास सुप्रसिद्ध असल्यामुळें वाचकांनीं ते अवश्य वाचावे. कै. न्यायमूर्ति रानडे यांनीं मराठी सत्तेच्या उत्कर्षासंबंधीं जो इतिहास इंग्रजींत लिहिला आहे त्याचें मराठी रूपान्तर रा. आगाशे यांनीं केलें आहे. फेरिस्ताकृत इतिहासाचेंही मराठींत भाषांतर झालें आहे. रा. सरदेसाई यांनीं मराठी रियासत व मुसलमानी रियासत या ग्रंथांत या दोन रियासतींची पुष्कळ माहिती एकत्र करून ठेविली आहे. रोमेशचंद्र दत्त यांच्या प्राचीन भरतभूमीच्या इतिहासाचें भाषांतर मराठींत झालें आहे. 'युरोपचें संक्षिप्त इतिवृत्त' हें फ्रिमनच्या ग्रंथाचें भाषांतर रा. विजापूरकर यांनीं केलें आहे.

अयोध्येचे नबाब, मराठ्यांचे बुंदेलखंडांतील पराक्रम, मुसलमानी अमदानींतील मराठे सरदार, मराठ्यांचें आरमार, हीं रा. पारसनीस यांचीं पुस्तकें वाचकांनीं अवश्य वाचावीं. लो. हि. वादीकृत ऐतिहासिक गोष्टींत पुष्कळ ऐतिहासिक माहिती दिलेली आहे.

आमच्या इतिहासाचें यथार्थज्ञान होंण्यास व त्यांतील न्यूनाधिक्य कळण्यास पृथ्वीवरील अनेक देशांचे इतिहास पाहिले पाहिजेत. अशा प्रकारचा ग्रंथसंग्रह मराठींत अझून चांगला झाला नाहीं. तरी पण आथेन्सचें साम्राज्य–इंग्लंडचा इतिहास–इंग्लंड देशाचा विस्तार–इराण–कार्थेज–ग्रीस,–रोम आणि कार्थेज–तुर्कस्थान–इजिप्त–आसिरिया–रशिया–रोमन शाहीचा ऱ्हास व नाश–इत्यादि अनेक देशांचे इतिहास मराठींत झाले आहेत. यामुळें ज्ञानार्थी वाचकांची अंशतः तरी सोय झाली आहे. वरील ग्रंथांपैकीं पुष्कळसे ग्रंथ विद्याभिलाषि व महाराष्ट्रास ललामभूत असे श्रीमंत सयाजीराव महाराज यांनीं इंग्लिश ग्रंथमालिकेच्या आधारें करविलें आहेत. त्याबद्दल आपण त्यांचे ऋणी व्हावें तेवढें थोडेंच होणार आहे!

मराठ्यांचा इतिहास बखरींतून व कागदपत्रांतून मिळत असल्यामुळें त्यासंबंधानें येथें थोड्यांत उल्लेख केला पाहिजे. शिवाजी, संभाजी, राजाराम व शाहू यांचीं चरित्रें मल्हारराव चिटणीसानें बखरीच्या रूपानें लिहिलीं आहेत. कृष्णाजी अनंत व चित्रगुप्तकृत शिवाजीचें चरित्र; प्रसिद्ध आहे. पेशव्यांची बखर सोहोनी कृत–पानपतची बखर, भाऊसाहेबांची बखर, नारायणराव पेशव्यांची बखर वगैरे कित्येक बखरी प्रसिद्ध झाल्या आहेत. काव्येतिहाससंग्रह; भारतवर्ष, ग्रंथमाला वगैरे मासिक पुस्तकांतून बरीच ऐतिहासिक माहिती प्रसिद्ध झाली आहे. रा. राजवाडे यांनीं मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें नामक खंड वेळोवेळीं प्रसिद्ध करून पुष्कळ उपयुक्त माहिती प्रसिद्ध केली आहे. रा. पारसनीस व खरे यांनीही या कामीं बरेच परिश्रम केले आहेत.

होळकर, शिंदे, गायकवाड, नागपूरकर भोसले, आंग्रे, दाभाडे, विंचूरकर वगैरे मराठे सरदार मंडळींनीं आपआपल्या घराण्यांचे

इतिहास लिहवून प्रसिद्ध केले आहेत. शिवाय विद्यमान जीं लहान-लहान संस्थानें आहेत, त्यांचेही इतिहास अलिकडे प्रसिद्ध होत आहेत, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट होय ! रा. नारायण भवानराव पावगी यांनीं भारतीय साम्राज्य नामक ग्रंथमालिकेंत प्राचीन आर्य लोकांची सुधारणा, त्यांचा धर्म, व्यवहार, कलाकौशल्यें, विद्या, व्यापार इत्यादि विविध विषयांची माहिती अनेक ग्रंथांधारें देऊन ती मालिका महाराष्ट्रीयांस अर्पण केली आहे. त्यांच्या ह्या कृतीचें आमच्या अभिज्ञ वाचकांनीं अवश्य परिशीलन करावें अशी त्यांना अगत्याची सूचना आहे.

चरित्रें—महिपतीनें आपल्या भक्तिविजय, संतलीलामृत, भक्तलीलामृत या ग्रंथांत प्राचीन साधुसंतांचीं चरित्रें लिहिलीं आहेत. जनार्दन रामचंद्र यांनीं 'कविचरित्र' नामक पुस्तकांत संस्कृत, मराठी, कानडी, तेलगु वगैरे कवींचीं चरित्रें व आख्यायिका लिहिल्या आहेत. कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं कविपंचक नामक पुस्तकांत–कालिदास, भवभूति, बाणभट्ट, सुबंधु आणि दंडी या पांच–कवींचीं चरित्रें लिहिलीं आहेत. शास्त्रीबुवासारख्या मार्मिक लेखकांचें हें पुस्तक अवश्य वाचण्यासारखें आहे हें सांगणें नकोच. मराठींतील प्राचीन कवि ज्ञानेश्वर, (पारख) एकनाथ (सहस्रबुद्धे) तुकाराम (केळुसकर) मोरोपंत, वामनपंडित (हंस) रामदास वगैरे संतचरित्रें अवश्य वाचण्यासारखीं आहेत.

गौतमबुद्ध–शंकराचार्य—येशूखिस्त,–महंमद—मार्टिनल्यूथर–नानक–राममोहनराय इत्यादि धर्मप्रवर्तकांचीं चरित्रें मराठींत झालीं आहेत.

शिवाजीमहाराज–संभाजी–राजाराम–शाहू–बाळाजी विश्वनाथ–बाजीराव–माधवराव पेशवे–नाना फडणीस–महादजी शिंदे–बापु

गोखले-मल्हारराव होळकर इत्यादि मराठी रियासतींतील सुप्रसिद्ध पुरुषांचीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. अकबर व औरंगझेब या मुसलमानी पातशहांचीं स्वतंत्र चरित्रें झालीं आहेत.

जगांत इतर देशांत जे अनेक महान् पुरुष उत्पन्न झाले व ज्यांनीं इतिहासांत आपलीं नांवें संस्मरणीय करून ठेविलीं, अशा नरपुंगवांपैकीं जेम्स गार्फिल्ड-एब्राहाम लिंकन-आल्फ्रेड धी ग्रेट-पीतर धी ग्रेट-बेंजामिन फ्रांक्लीन—जार्ज वाशिंगटन—नेपोलियन बोनापार्ट-ड्युक ऑफ वेलिंगटन-माझिनी-ग्यारिबाल्डी-डानियल ओकोनेल-लिव्हिंगस्टन-यांचीं चारित्रें मराठींत झालीं आहेत, तीं लहानथोर, स्त्रीपुरुष वगैरे सर्वांनीं वाचण्याजोगीं आहेत. तसेंच शेक्सपियर, पीट, कावडेन, बेकन, मेकाले, न्यूटन, कार्लाइल, गिबन या लोकोत्तर पुरुषांचीं चारित्रें, अवश्य वाचण्यासारखीं आहेत.

अहिल्याबाई होळकरीण, झांशीची महाराणी लक्ष्मीबाई, आनंदीबाई जोशी, महाराणी विक्टोरिया वगैरे सुप्रसिद्ध स्त्रियांचीं चरित्रें झालीं आहेत. ग्रंथमालेंतील स्त्रीरत्नाहार नामक पुस्तकांत कांहीं सुप्रसिद्ध आंग्ल स्त्रियांचीं चारित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. रा. चितळे यांनीं भारतवर्षीय युवतिरत्नमालेंत भारतीय सुप्रसिद्ध स्त्रियांचीं चरित्रें गुंफिलीं आहेत.

इंग्रजी अमलांत विद्यासंपादन करून स्वप्रयत्नानें जे नांवारूपास चढले अशा बहुतेक प्रसिद्ध पुरुषांचीं त्रोटक चरित्रें मराठींत लिहिलीं गेलीं आहेत. कै० नाना मोरोजी, मंडलीक, सर टी माधवराव, का. त्र्यं. तेलंग, न्यायमूर्ति रानडे, आगरकर वगैरे गृहस्थांचीं चरित्रें प्रसिद्ध झालीं आहेत. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचें चरित्र जें त्यांच्या बंधूनें लिहिलें आहे, तशा प्रकारचीं माहितीनें परिप्लुत, विश्वसनीय चरित्रें मराठींत नाहींत, असें म्हटल्यास अति-

शयोक्ति होणार नाहीं. अशा प्रकारचीं चरित्रें जेव्हां होतील तेव्हांच तीं विशेष वाचनीय होतील. या आधुनिक मंडळींच्या चरित्रां-पासून नवीन पिढीस बराच बोध घेण्याजोगा असल्यामुळें तीं वाचणें बोधप्रद होईल यांत संशय नाहीं.

प्रवास व स्थलवर्णनें—प्रवासाची आवड आमच्या लोकांत फारशी नाहीं. तशांत आप्तवर्ग व जिवलग मित्र सोडून परदेशांत जाण्यास कोणीही सहसा धजत नाहीं. अशा अनेक अडचणी असल्यामुळें प्रवासवर्णनात्मक व स्थळवर्णनात्मक ग्रंथ मराठींत व्हावे तेवढे झाले नाहींत, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय! कै० करसनदास मुळजी यांच्या विलायतच्या प्रवासाचें मराठी भाषांतर झालें आहे. रा. रावजी भवानराव पावगी यांनीं आपला विला-यतचा प्रवास लिहून प्रसिद्ध केला आहे. पंडिता रमाबाई यांचा विलायतचा प्रवास, युनायटेडची लोकस्थिति व प्रवासवृत्त हीं पुस्तकें वाचनीय आहेत. कै० सरदार अण्णासाहेब विंचूरकर यांनीं उत्तर व दक्षिण हिंदुस्थानांतील ज्या अनेक तीर्थयात्रा केल्या त्यांची माहिती 'तीर्थयात्रा प्रबंध' नामक पुस्तकांत दिली आहे. काश्मीर प्रांत ह्मणजे केवळ नंदनवन. परंतु त्या प्रांताच्या वर्णना-त्मक असें मराठींत एकच पुस्तक आहे. उदासकृत धोमहा-बळेश्वरवर्णन सुरस भाषेंत लिहिलेलें असल्यामुळें अवश्य वाचनीय झालें आहे. विजापुर, काशी, दिल्ली या इतिहासप्रसिद्ध शहरांचीं वर्णनें झालीं आहेत. रा. गोगटे यांचें 'महाराष्ट्रांतील किल्ले' कै० शंकर बा. दिक्षित यांचें भारतवर्षीय भूवर्णन रा. मोडक यांचें सौराष्ट्रवर्णन हीं पुस्तकें अवलोकनार्ह आहेत. याशिवाय क्षेत्रमाहात्म्य वर्णनात्मक लहान लहान अनेक पुस्तकें मराठींत प्रसिद्ध झालीं आहेत.

निबंध—वेद, उपनिषदें, वेन्दात वगैरे विषयांवर संस्कृतांत भाष्यें आहेत. भाष्य हा एक प्रकारचा निबंधच होय. कोणत्याही विषयाचें विवेचन करणें, समर्थन करणें, प्रस्तुत मतखंडन करून नवीन मत स्थापन करणें, या हेतूनें निबंध लिहिलेले असतात. कै. स. का. छत्रे, बाळशास्त्री जांभेकर, गो. ना. माडगांवकर, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर हे मराठींतील प्राचीन गद्यग्रंथकार होत. रा. छत्रे यांचे इसापनीति व बाळमित्र असे दोन भाषांतररूप ग्रंथ आहेत. बाळशास्त्री जांभेकर व कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांची भाषा शुद्ध व सरळ असल्यामुळें मराठी भाषेचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनीं त्यांचे निबंध अवश्य पहावे, अशी त्यांना सूचना आहे. मराठी भाषेंत प्रख्यात निबंधकार ह्मणजे कै० विष्णुशास्त्री चिपळूणकर हे होत. इंग्रजींत ज्याप्रमाणें प्रथम आडिसननें निबंध लिहून अनेक विषय वाचण्याची लोकांना गोडी लाविली, त्याप्रमाणें शास्त्रीबुवांनीं मराठी भाषा, मराठ्यांचा इतिहास, जुने मराठी कवि व त्यांचीं काव्यें इत्यादि अनेक विषयांवर निबंध लिहून मराठी वाचनाची प्रथम अभिरुचि उत्पन्न केली. यांची भाषा सरळ, जोरदार, मनांत ठसणारी व अभिमानोत्तेजक अशी आहे. निबंध-माला नामक मासिक पुस्तकाचे द्वारा जोरदार भाषेंत त्यांनीं अनेक विषयांची चर्चा केली आहे. आपल्या अद्वितीय लेखनशक्तीनें यांनीं महाराष्ट्रास हालवून सोडलें होतें, असें ह्मटलें असतां अति-शयोक्ति होणार नाहीं. मराठी भाषेच्या विद्यार्थ्यांनें यांचे ग्रंथ अवश्य पहावे. लोकहितवादीनें अनेक निबंध लिहिले आहेत. यांची भाषा सरळ व प्रौढ आहे. शास्त्रीबुवा हे जुन्या मताचे व लोकहितवादी हे सुधारणाप्रिय होते. कै. आगरकर यांचा 'विविध विषयसंग्रह' मराठीच्या विद्यार्थ्यांनीं वाचल्याशिवाय राहूं नये.

यांची भाषा जोरदार असून तींत शब्दगौरव व अर्थगांभीर्य विशेष आहे. हे कट्टे सुधारक होते व यांनीं आपल्या लेखणीनें महाराष्ट्रांत विशेष चळवळ उडवून दिली होती. धनुर्धारी यांची शब्दयोजना मनन करण्यासारखी असून, यांची भाषा आवेशयुक्त व अभिमानोत्तेजक अशी आहे. थोडक्यांत स्पष्ट व खोंचदार लिहिण्याची हातोटी रा. टिळक यांना साधली आहे. रा. राजाराम रामकृष्ण भागवत यांची भाषा जोमदार परंतु तुटक आहे. मराठ्यासंबंधानें चार उद्गार व महाराष्ट्र धर्म हीं यांचीं पुस्तकें वाचण्यालायक आहेत. रा. आठल्ये केरळकोकीळ मासिकपुस्तककर्ते यांची भाषा सरळ, हृदयंगम व वर्णनशैली सुरस आहे. रा. गोळे यांची भाषा प्रौढ व मनोवेधक आहे. कुटुंबाचा अभिमान, ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या, हिंदुधर्म आणि सुधारणा हीं यांचीं पुस्तकें अवश्य वाचण्यासारखीं आहेत. रा. वि. को. ओक यांनींही अनेक निबंध लिहिले आहेत. विषय मांडणी थोडक्यांत व सुगम करण्याची यांना हातोटी साधली आहे.

मराठींतील निवडक निबंध म्हटले म्हणजे पं. रमाबाई कृत स्त्रीधर्मनीति–वैद्यकृत अबलोन्नतिलेखमाला,–ओककृत प्रपंच रहस्य–केसरींतील निवडक निबंध–कृष्णशास्त्री चिपळूणकरकृत अनेक विद्यामूलतत्वें–विष्णुशास्त्री चिपळूणकरकृत निबंधमाला–हंसकृत मोरोपंत व वामनपंडित–भिडेकृत मुक्तेश्वर, वामनपंडित–बोडसकृत अद्वैतमीमांसा हीं पुस्तकें अवश्य वाचण्यासारखीं आहेत.

इंग्रजी भाषेंत जीं सुप्रसिद्ध पुस्तकें आहेत त्यांपैकीं कित्येकांचीं रूपान्तरें मराठींत झालीं आहेत. कर्तव्यसुख अथवा संसारसुख, जीवितकर्तव्य–सद्वर्तन–स्वत:चा प्रयत्न–पाश्चात्य राष्ट्रांची सामाजिक उत्क्रांति,–प्राच्य व पाश्चात्य देशांतील ग्रामसंस्था–बेकनचे निबंध–स्वातंत्र्य–स्त्रियांची परवशता–कार्लाईल–वगैरे पुस्तकांत इंग्रजी ग्रंथकारांचे उत्तमोत्तम विचार असल्यामुळे तीं वाचणें अवश्य होत.

अध्यात्म–तत्वज्ञान––या विषयावर मराठींत अनेक ग्रंथ आहेत. वेदान्त विषयावर अनेक ग्रंथ असून गीता, उपनिषदें, वगैरे ग्रंथांचीं मराठींत अनेक भाषांतरें झालीं आहेत. हर्बर्ट स्पेन-सर, प्रो. म्याक्स मुल्लर, मिसेस आनी बेझांट यांच्या ग्रंथांचीं मराठींत रूपान्तरें झालीं आहेत. सुप्रसिद्ध स्वामी विवेकानंद यांनीं अमेरिकेंत वेदान्त विषयावर जीं सुरस व्याख्यानें दिलीं, त्यांचीं मराठींत राज-योग, कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग अशीं भाषांतरें झालीं आहेत. अनेतांशीं साधर्म्य–ज्ञेय मीमांसा–अज्ञेय मीमांसा गृहस्थाश्रम–सुलभ वेदान्तगुच्छ–अद्वैतमीमांसा––दासबोध–पंचदशी––आत्मविद्या–कै. रानडे यांचीं धर्मपर व्याख्यानें, हीं या विषयावरील ठळक ठळक पुस्तकें होत.

भाषा व व्याकरण––भाषेच्या अभ्यासांत भाषेचा इतिहास, व्याकरण, भाषाशास्त्र यांची चांगली ओळख असावी लागते. मराठी भाषेचा इतिहास अद्याप कोणीं लिहिला नाहीं, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय ! दादोबा पांडुरंग, कृष्णशास्त्री गोडबोले, कृष्ण-शास्त्री चिपळूणकर, रेव्ह. नवलकर, रा. भि. जोशी, यांनीं मराठी व्याकरणावर मोठे ग्रंथ लिहिले आहेत. मराठी भाषेच्या लेखन पद्धतीवर साने, हतवळणे, गुंजीकर यांचीं पुस्तकें आहेत. लेलेकृत साहित्यशास्त्र, अलंकार प्रकाश, गोरेकृत अलंकारचंद्रिका–आगर-करकृत वाक्यमीमांसा हीं पुस्तकें मनन करण्यासारखीं नाहींत असें कोण म्हणेल ? रा. पावगीकृत भाषाशास्त्र, प्राकृत भाषेचा इतिहास, हीं पुस्तकें विद्यार्थ्यांनीं अवश्य पहावीं. ओककृत महाराष्ट्र वाङ्मय, आपटेकृत मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास, पांगारकर यांचें ' मराठी भाषेचें स्वरूप ' व भावे यांचें '·महाराष्ट्र सारस्वत ' हीं पुस्तकें ज्ञानार्थी वाचकांनीं अवश्य पहावीं.

भाग १० वा.

उपसंहार.

वाचन ह्या विषयाचें येथवर यथामति विवेचन झालें. आपणांस सत्यज्ञान व्हावें, पुष्कळ ज्ञान व्हावें, आपले विचार उदार व्हाव, कार्य कारणाचा संबंध कळावा व त्या ज्ञानाचा आपल्या वर्तनावर उचित परिणाम व्हावा, हे हेतु मनांत धरून लीन भावानें आपणा स्वतःस विद्यार्थी समजून मनुष्यानें ज्ञानार्जनाचें व्रत आमरण चालविलें पाहिजे. आयुष्यांत गृहशिक्षण, शाळेंतील शिक्षण, प्रौढ वयांतील शिक्षण अशा शिक्षणाच्या तीन प्रमुखावस्था असतात. वाचनाची संवय लहानपणापासून लागली ह्मणजे पुढें ती आपोआप वृद्धिंगत होते, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. तिजबरोबर अवलोकन-शक्ति, धारणाशक्ति व विवेकशक्ति यांचीही अभिवृद्धि झाली पाहिजे. असें झालें ह्मणजे विद्येची गोडी उत्पन्न होऊन त्या विद्येचा उत्तम परिपाक बनतो. मोठमोठ्या विषयांचें आकलन करण्यास व त्यांतील रहस्य शोधण्यास बुद्धीच्या ठायीं पात्रता येते. वाचनाचा अंतिम हेतु नेहमीं याप्रमाणें आदर्शवत् पुढें ठेविल्यानें त्यापासून अंशतः तरी आपणास फलप्राप्ति झाल्याशिवाय राहाणार नाहीं.

या कामीं गृहशिक्षणाची फारच आवश्यकता आहे. लहानपणीं मुलांचा बहुतेक वेळ घरींच आपल्या आईबापांच्या सान्निध्यांत जातो. त्याकालीं त्यांची जिज्ञासा व धारणाशक्ति या अति प्रबल असतात. जें जें ह्मणून त्यांच्या अवलोकनांत येतें, त्याचा त्यांच्या मनावर दृढसंस्कार होतो. त्यांचा ज्या मोठ्या माणसांशीं सहवास घडतो,

त्यांचें अनुकरण करण्याची त्यांना स्फूर्ति होत असते. अशा या अनेक कारणांमुळें गृहशिक्षण मुलांना जितकें उत्तम देतां येईल तितकें देण्याचा प्रथमतः अवश्य प्रयत्न झाला पाहिजे. मोठ्या माणसांनीं स्वतः चांगलें वागून लहान मुलांना उत्तम धडा घालून दिला पाहिजे. त्यांच्या वर्तनावर सक्त नजर ठेविली पाहिजे व त्यांच्या सद्वृत्तींचा विकास होण्यास ज्या शिक्षणाची अपेक्षा असेल तें त्यांना अवश्य दिलें पाहिजे. या गोष्टींकडे आपल्या लोकांचें जसें लक्ष जावें तसें जात नाहीं, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट होय! येशूख्रीस्त, मार्कस ऑरेलियस, गेटी, शिलर, नेपोलियन-बोनापार्ट, वेलिंगटन, शिवाजी, वगैरे अलौकिक पुरुषश्रेष्ठांचा अभ्यास मोठमोठ्या पाठशाळांत झाला नव्हता; तर लहानपणीं त्यांना उत्तम प्रकारचें गृहशिक्षण मिळाल्यामुळेंच त्यांच्या सद्वृत्तींचा विकास झाला आणि त्यामुळें पुढें ते कीर्तिगिरीच्या शिखरीं पोहोंचले!

सुशिक्षित आईबापांचा सुयोग आणि त्यांतही त्यांच्यापासून शिक्षण मिळण्याचा सुयोग फारच थोड्या लोकांना प्राप्त होतो. गुरुगृहीं राहून शिक्षण संपादन करण्याची प्राचीन पद्धत आतां नामशेष झाली आहे. यामुळें पुष्कळांना सार्वजनिक शाळेंतील शिक्षणावरच अवलंबून रहावें लागतें. अगोदर वर्गांत मुलांची संख्या विशेष, शिक्षणपद्धति नियंत्रित व काल परिमित असून घालून दिलेल्या शिस्तीबरहुकूम शिक्षकांना काम करणें भाग असतें. ठरींव अभ्यास सर्वांकडून करवून घेण्यांतच शिक्षकांचा वेळ जात असल्यामुळें मुलांच्या मनोवृत्तींची योग्य वाढ होत आहे कीं नाहीं, हें पहाण्यास त्यांना मुळींच फुरसद होत नाहीं. मग व्यक्तिशः त्यांची जिज्ञासा तृप्त करण्याची व त्यांना कळकळीनें उपदेश करण्याची गोष्टच नको. अशी जरी स्थिति आहे, तरी शिक्षकांनीं

मुलांची जिज्ञासा तृप्त केली पाहिजे. त्यांना योग्य उपदेश करीत गेलें पाहिजे. त्यांना वाचनाची गोडी लावून त्यांच्या ठायीं विद्येची अभिरुचि उत्पन्न केली पाहिजे. आपल्या देशांत गृहशिक्षणाची हेळसांड होत आहे, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवून आपणांकडून मुलांना जितका उपदेश होईल तितका शिक्षकांनीं केला पाहिजे. शिक्षकाचें काम हें महा पवित्र व मोठ्या जबाबदारीचें आहे. ही गोष्ट निरंतर मनांत बाळगून मोठ्या कळकळीनें त्यांनीं मुलांचीं मनें सुसंस्कृत करण्याचा शक्य तेवढा प्रयत्न केला पाहिजे. याप्रमाणें मुलांच्या ठायीं वाचनाभिरुचि–विद्याभिरुचि–उत्पन्न झाली तर ती पुढें वृद्धिंगत होईल व त्यांनीं लाविलेल्या सुंदर रोप्यास पुढें मधुर फळें आल्यावांचून रहाणार नाहींत.

लहानपणीं उत्तम शिक्षण मिळणें व पुढें विद्वान् व सहृदय शिक्षकांचा सहवास होणें या गोष्टी दैवाधीन होत! त्या सर्वांसच लाभतात असें नाहीं. ज्यांना त्या लाभतात व जे त्यांचा फायदा घेतात व त्या उपदेशाप्रमाणें पुढें वर्तन चालू ठेवितात, त्यांना आपल्या आयुष्यक्रमांत अनेक प्रकारचा फायदा होतो, इतकेंच नाहीं तर त्यांचें अनुकरणीय वर्तन पाहून इतर लोकांना त्यांच्याप्रमाणें वागण्याची प्रेरणा होते. परंतु दुर्दैवानें ज्यांना पूर्ववयांत गृहशिक्षणाचा लाभ मिळाला नाहीं, किंवा सुहृदय शिक्षकांचा सहवास घडला नाहीं, अशा लोकांनींही निराश होण्याचें कांहीं कारण नाहीं. त्यांनीं स्वतःच विद्यार्जनाच्या प्रयत्नास लागावें व निश्चयानें प्रयत्न चालवून आपली योग्यता वाढवावी. स्वतःच्या प्रयत्नानें विद्यासंपादन करून नांवारूपास चढलेले असे अनेक लोक आपण जगांत पाहतों. साक्रेटीस, प्लेटो, तुकाराम, अकबर, आब्राहाम लिंकन वगैरे लोकोत्तर पुरुषांचें लहानपणचें शिक्षण

ह्मणण्यासारखें जरी नव्हतें, तरीपण पुढें स्वप्रयत्नानें ज्ञानसंपादन करून त्यांनीं आपणांस विद्वान् ह्मणवून घेतलें. ' स्वतः मनुष्य जें ज्ञान संपादन करतो तें त्यास उत्तम साध्य होतें, ' असें एका आंग्ल ग्रंथकारानें ह्मटलें आहे. शिक्षणक्रम संपवून मनुष्य व्यवहारांत पडल्यावरही त्यानें वाचनाची संवय ठेविली असतां त्यापासून त्याला ज्ञान व करमणूक हीं दोन्हींही होतील व त्याच्या वर्तनावर त्या वाचनाचा इष्ट परिणाम झाल्यावांचून राहणार नाहीं.

शिक्षणाचा प्रसार आपल्या देशांत अजून व्हावा तसा झाला नसल्यामुळें आपल्या लोकांना ज्ञानाचें फारसें महत्व कळत नाहीं. तें कळण्यास राष्ट्रांत शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे व वाचनाची अभिरुचि सर्व दर्जाच्या लोकांत उत्पन्न झाली पाहिजे. पाश्चात्य देशांत राजे, मुत्सद्दी, जमीनदार, शेतकरी, व्यापारी, उदमी, मजूर वगैरे सर्व लोकांस लिहिणें, वाचणें येत असल्यामुळें आपला व्यवसाय आटोपल्यावर विश्रांतीचा वेळ ते आळसांत किंवा उपद्व्याप करण्यांत न घालवितां, वर्तमानपत्रें, मासिकपुस्तकें, कादंबऱ्या, निबंध, धर्मपर व्याख्यानें वगैरे वाचण्यांत घालवितात. आपल्या मंडळींत त्यांविषयीं चर्चा वगैरे करतात. यामुळें त्यांना सामान्य व्यावहारिक ज्ञान बरेंच होतें. गोरगरिबांकरितां वाचनाच्या अनेक सोयी करण्यांत आल्या असून त्यांना वरिष्ठ शिक्षणाचा लाभ व्हावा म्हणून उच्च शिक्षणाचे वर्ग (University extension classes) काढण्यांत आले आहेत. त्यामुळें गरीब लोकांपैकीं ज्यांना ज्ञानार्जनाची उत्कंठा असते, त्यांना त्या संस्थांपासून बराच लाभ होतो. अशा प्रकारची स्थिति आपल्या देशांत जेव्हां होईल तेव्हांच आपला उत्कर्ष होईल.

एपिक्टेटस यानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं, " तुम्ही

घराचीं छपरें उंच न करितां स्वजनांचीं मनें उदात्त कराल तर राष्ट्राची सर्वांत मोठी कामगिरी केल्यासारखें होईल. " स्त्रीपुरुष, आबालवृद्ध इत्यादि सर्वांस ज्ञानामृताचा लाभ देणें व त्यांना सन्मार्गास लावणें, यासारखें श्रेयस्कर अन्य कृत्य असेल असें आम्हांला वाटत नाहीं. आपल्या देशांत स्त्रियांच्या शिक्षणाची फारच हेळसांड होत आहे, व ती जोंपर्यंत अशीच चालू राहील तोंपर्यंत आपलें नष्टचर्य कधींही संपावयाचें नाहीं. स्त्रीपुरुष हीं संसारांतील दोन मुख्य अंगें असून तीं दोन्हींही बरोबर व एकमेकांस शोभतील अशींच असलीं पाहिजेत. परंतु हल्लीं आमच्या समाजाचें एक अंग अगदीं बधिर अतएव निरुपयोगी झालें आहे. स्त्रीस ' घरांतील लक्ष्मी ' असें म्हणण्याचा आमच्यांत प्रघात आहे. परंतु विद्येचें भूषण असल्याशिवाय तिला लक्ष्मीपण कधींही येणार नाहीं. आई सुशिक्षित असली ह्मणजे तिच्या शिक्षणाचा प्रभाव मुलांवर पडून तीं उत्तम निपजतात. जार्ज हर्बर्ट यानें म्हटलें आहे, " सुशिक्षण देण्याच्या कामीं एक चांगली आई जितकी उपयोगी पडते तितके शंभर चांगले शिक्षक उपयोगी पडत नाहींत ". " मनुष्य कोटींत जी सुधारणा आपण पाहतों ती सुशील स्त्रियांच्या आचरण प्रभावाचें फल होय, " असें एमर्सन नामक तत्ववेत्यानें म्हटलें आहे. आपल्या देशांत स्त्री शिक्षणाचा जेव्हां सर्वत्र प्रसार होईल, तेव्हांच गृहशिक्षणाची उत्तम व्यवस्था होईल. व गृहशिक्षणाची उत्तम व्यवस्था झाल्याशिवाय आपल्या राष्ट्राचें पाऊल पुढें पडण्याची फारशी आशा नाहीं. गृहशिक्षणाचें महत्व केवढें आहे याविषयीं वर उल्लेख आलाच आहे. असो.

वाचन म्हटलें कीं अगोदर ग्रंथसंग्रह उत्तम पाहिजे व तो नेहमीं कालास अनुसरून पाहिजे. ज्या भाषेंत उत्तम प्रकारचा

ग्रंथसंग्रह नाहीं तेथें वाचनासारखें ज्ञानार्जनाचें उत्तम साधन व्यर्थ होय ! पाश्चमात्य देशांत ज्ञानोत्कर्ष कालापासून (Renaissance period) देशी भाषेंतील ग्रंथसंग्रह झपाट्यानें वाढत आहे. आणि शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळें किंवा शिक्षण सक्तीचें झाल्यामुळें वाचनाची अभिरुचि सर्वत्र अति वाढली आहे. त्यामुळें मनोरंजक, अनुभवपरिप्लुत, सन्मार्गदर्शक आणि बोधपर अशा प्रकारचा पुस्तक संग्रह प्रत्येक देशांत निर्माण झाला आहे. पाश्चमात्य लोकांची जी विशेष प्रगति झाली आहे तींस ह्या ज्ञानोत्कर्षामुळें मोठी मदत झाली आहे यांत संशय नाहीं. मनुष्याला वस्तुस्थितीचें पूर्ण ज्ञान झाल्याशिवाय त्याचीं मतें सुनिश्चित होत नाहींत. परस्परांत ऐक्य होत नाहीं. आणि परिस्थितीचें यथार्थ ज्ञान झाल्याशिवाय प्रगतिही होत नाहीं. पाश्चमात्यदेशाप्रमानें आपल्यादेशांत ज्ञानाचा प्रसार व्हावा, अशी जर आपली मनःपूर्वक इच्छा असेलतर शिक्षणाचा प्रसार झपाट्यानें वाढला पाहिजे व देशी भाषेंत उत्तम प्रकारचा ग्रंथसंग्रह झाला पाहिजे. याकडे आमच्या दयाळू सरकारचें व तसेंच सुशिक्षित मंडळीचें लक्ष्य जाईल अशी दृढतर आशा आहे.

समाप्त.

परिशिष्ट.

पूर्वी ठळक ठळक मराठी पुस्तकांचें दिग्दर्शन झालेंच आहे; तथापि वाचकांच्या सोयीकरितां येथें निवडक पुस्तकांची यादी दिली आहे. या यादींत बहुतेक चांगल्या पुस्तकांचा होतां होईल तों समावेश केला आहे, इतकेंच नाहीं, तर मुलें, मुली, स्त्रीपुरुष इत्यादि सामान्य वाचकांस ती उपयुक्त व पूर्ण मार्गदर्शक व्हावी म्हणून विशेष काळजी घेतली आहे.

कविता.

* अमृतानुभव—मुकुंदराज.
* ज्ञानेश्वरी—ज्ञानदेव.
* भागवत—एकनाथ.
* महाभारत—मुक्तेश्वर.
* यथार्थदीपिका—वामन.
* अभंगाची गाथा—तुकाराम.
* दासबोध. } रामदास.
* मनाचे श्लोक. } रामदास.
* रामविजय. } श्रीधर.
* हरिविजय. } श्रीधर.
* केकावली. } मोरोपंत.
* महाभारत. } मोरोपंत.
संतलीलामृत—महिपति.
* नलोपाख्यान—रघुनाथपंडित.
* लावण्या—रामजोशी.
* राजा शिवाजी—कुंटे.
* गंगावर्णन—पेठकर.
गीतामृतशतपदी—गर्दे.
कृष्णाकुमारी—लेले.
कुसुमांजलि—महाजनी.
काव्यमाधुर्य—वा. दा. ओक.
रघुवंश—लेले.
अभिनव कादंबरी—मोगरे.
* ऐतिहासिक पोवाडे-शाळिग्राम.
सासरची पाठवणी—आठल्ये.
मोरोपंती वेंचे—पांगारकर.
अर्वाचीन कविता.

चरित्रें.

गौतमबुद्ध—केळुसकर.
* पृथ्वीराज चव्हाण—लोकहितवादी.
तुकारामचरित्र—केळुसकर.
रामदासचरित्र—चौबळ.
* एकनाथ—सहस्रबुद्धे.

छत्रपति शिवाजी महाराज—केळुसकर.

* संभाजी आणि राजाराम—भागवत.

* नाना फडनवीस—खरे.

* परशुरामभाऊ पटवर्धन—निगुडकर.

* महादजी शिंदे—नातु.

अहिल्याबाई होळकरीण.

* राणी लक्ष्मीबाई—पारसनीस.

* साक्रेटीस—चिपळूणकरकृत.

* जॉर्ज वाशिंग्टन—व्ही. पी. रानडे.

एब्राहाम लिंकन—वि.कों. ओक.

अकबर—लेले.

ग्यारिबाल्डी—केळकर.

रिचर्ड कावडेन—भानु.

ज्ञानेश्वर—पारख.

विक्टोरिया राणीचें चरित्र.

ग्लॅडस्टन—वि. कों. ओक.

* आनंदीबाई जोशी—काशीबाई कानिटकर.

भारतवर्षीय युवति रत्नमाला—चितळे.

विष्णुशास्त्री चिपळुणकर—ल० कृ० चिपळुणकर कृत.

इतिहास.

हिंदुस्थासचा इतिहास—(मंडलिक).

राजस्थानचा इतिहास—(लोकहितवादी).

* मराठ्यांचा इतिहास—(ग्रँट-डफच्या इ० भाषांतर).

* पेशव्यांची बखर—सोहोनी.

महाराष्ट्राचा इतिहास—लक्ष्मणराव चिपळूणकर.

गुजराथचा इतिहास—लोकहितवादी.

* भारतीय साम्राज्य—पारसनीस.

यूरोपचें संक्षिप्त इतिवृत्त—विजापूरकर.

* भाऊसाहेबांची बखर—रघुनाथ यादव.

मराठी रियासत } सर
मुसलमानी रियासत } देसाई.

आयोध्येचे नबाब—पारसनीस.

विद्यमान एतद्देशीय संस्थानें व जहागिरी यांचा इतिहास—गोडबोले.

ऐतिहासिक गोष्टी—लोकहितवादी.

राणीच्या राज्याचा इतिहास—फडके.

मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष—(कै० न्या० रानडे यांच्या इतिहासाचें भाषांतर).

कादंबऱ्या.

* मुक्तामाला.
* अनाथपांडुरंग.
* मोचनगड.
* प्रेमबंधन (योगी).
* ठगाची जवानी.
जिजीवास.
ताराबाई आणि हिराबाई.
नारायणराव आणि गोदावरी.
छत्रपतिसंभाजी, * बाजीराव } नागेशराव बापट.
आनंदाश्रम.
दुर्गेशनंदिनी.
विषवृक्ष.
दुःखाअंतीं सुख.
बृहत्कथासागर.
* आजकालच्या गोष्टी.
* पण लक्षांत कोण घेतो ?
* मी.
* पानपतची मोहीम.
वांईकर भटजी.
आरबीभाषेंतील सुरस गोष्टी.
जग हें असें आहे., गड आला, पण सिंह गेला., उषःकाल., चंद्रगुप्त. } ह. ना. आपटे.

नाटकें.

* विक्रमोर्वशीय—गोडबोले.
* वेणीसंहार— „
* उत्तररामचरित्र.— „
* शाकुंतल—किर्लोसकर.
* मृच्छकटिक—देवल.
* कादंबरी—देवल.
सावित्री—त्रिलोकेकर.
हरिश्चंद्र— „
राणा भीमदेव—
मुद्राराक्षस—राजवाडे.
सटवाजीराव ढमाले—प्र. वि.-ज्ञा. वि.
गुणोत्कर्ष—खरे.
* जयपाळ—कीर्तने.
* थोरले माधवराव—कीर्तने.
* विकारविलसित—आगरकर.
* त्राटिका—केळकर.
पानपतचा मुकाबला—शिरवळकर.
शापसंभ्रम, शारदा—देवल.
कांचनगडची मोहना—खाडिलकर.

प्रवास व स्थलवर्णनें.

इंग्लंदांतील प्रवास—कर्सनदास मूळजी यांचा.

* विलायतचा प्रवास-पावगी रा. भ

* धौममहाबळेश्वर वर्णन—उदास.

* विजापूरवर्णन—गायकवाड.

महाराष्ट्रांतील किल्ले—गोगटे.

मुंबईचें वर्णन—माडगांवकर.

इंग्लंडचा प्रवास.

* युनायटेडस्टेटची लोकस्थिति व प्रवासवृत्त—पं० रमाबाई.

निबंध.

* केसरींतील निबंध—आगरकर.

* निबंधमाला—चिपळूणकर.

* बेकनचे निबंध—वागळे.

सिसरोचे निबंध—देव.

अबलोन्नति लेखमाला—चि. वि. वैद्य.

उद्योग आणि नशीब.

सुभाषित अथवा सुबोधवचनें—लोकहितवादी.

हर्बर्ट स्पेन्सर यांचे निबंध.

हिंदुधर्म आणि सुधारणा.

कुटुंबाचा आणि शाळेचा अभिमान—प्रि० गोळे.

ब्राह्मण आणि त्यांची विद्या—प्रि० गोळे.

सद्बोधमंदिर.

कविपंचक—वि० चिपळूणकर.

विविधविषयसंग्रह—आरगकर.

संसारसुख—गाडगीळ.

धर्मपर व्याख्यानें—न्या. रानडे.

मोरोपंत, वामन पंडित—हंस.

मुक्तेश्वर, वामन पंडित—वा. अं. भिडे.

शास्त्ररहस्य.

ग्रामसंस्था—बोडस.

स्वातंत्र्य—फडके.

स्त्रियांची परवशता-कानिटकर.

सद्वर्तन—गो० शं० वापट.

नीतिमुक्ताहार—पित्रे.

प्रपंचरहस्य—ओक.

शिक्षणमीमांसा.

सौभाग्यरत्नमाला.

स्त्रीधर्मनीति—रमाबाई.

---

* हीं पुस्तकें न्यायमूर्ति महादेव गोविंद रानडे यांनीं आपल्या मराठी निवडक पुस्तकांच्या यादींत नमूद केलीं आहेत.

शुद्धिपत्र.

पान	ओळ	अशुद्ध.	शुद्ध.
२	१९	अहार	आहार
३	७	विद्याध्ययनापासून	विद्याध्ययनापासून
३	१०	वाढसे.	वाढते.
१४	९	आवेशांची	आवेशाची
१४	१०	प्रेशकांवर	प्रेक्षकांवर
१५	४	विशयीं	विषयीं
१५	६	काढी एवढी	काडी एवढी
२५	७	कोणी	कोणीं
२९	१	कितीत.रे	कितीतरी
२९	२५	उघडींत	उघडीत
३०	१७	इत्वाद	इत्यादि
३३	६–७	ते, वाटते	तें, वाटतें.
३६	११	ग्रंथकाराचीं	ग्रंथकाराची
३७	२	भीती	भीति
३८	४	निघण्वाचा	निघण्याचा
३९	६	व्यापत	व्याप्त
४१	७	याचतात	वाचतात
४७	१२	वेळेचीं	वेळेचा
४७	१७	असें	'असें'

४८	८	प्रकाराच्या	प्रसाराच्या
४८	२४	तीं	ती
५१	१०	संवयीं	संवयी
५७	१५	त्यार्चें	त्यांचें
५९	६	तितकी चांगली	तितकीं चांगलीं
६४	७	उमटतो	ठसा उमटतो
६५	१२	चल	चाल
६६	१३	वाचण्यांत	वाचण्यांत
७१	५५	बुद्धि	बुद्धि
७५	१९	भरभरित	रसभरित
७९	२४	स्वदेशरशणार्थ	स्वदेशरक्षणार्थ
८७	१३	युनायटेडची	युनायटेड स्टेट्सची
९४	११	पाश्चत्य	पाश्चात्य

IRBK-0100039